

KLEIO

Uitgave van de VGN
Jaargang 63
Oktober 2022

Voor docenten geschiedenis en staatsinrichting

- **Het klimaat** moet een plek krijgen in de les
- Wat kun je in de klas met een **podcast**?
- **Vrouwelijke KNIL-veteranen** voor het voetlicht

Romeinse schaduwkeizers

Het stempel van de 'nummer twee'

KLEIO6

4 Schaduwkeizers

De nummers twee in de hiërarchie van het Romeinse Rijk

12 Het is geen sprookje

De herbegravenis van Theodor Herzl

14 Mijn oma de soldaat

De eerste vrouwelijke soldaten tijdens de dekolonisatieoorlog

20 Klimaat in de geschiedenisles

Een pleidooi voor een nieuwe pijler in ons geschiedenisonderwijs

22 Hoe bruikbaar is de bron?

Werken met *Historical Assessments of Thinking*

25 Politiek is Grieks

De verschillende Griekse politieke stelsels

30 Perspectieven in beeld

Strips en stripmakers over Indonesië

36 Koloniaal kapitaal

Financiers van negotiaties in achttiende-eeuws Nederland

42 Navigeren met een controversiële bron

Het nut van de Tabula Peutingeriana

46 De podcast de klas in

De meerwaarde van het luisteren en maken

49 Over chantage en de Woningwet

De vmbo-examens geschiedenis van 2022

52 Lesgeven op Bonaire

Hoe een nieuwe aanpak het curriculum kan verrijken

56 Het Rampjaar in de Vechtstreek

Kerkarchieven als rijke bron voor regionale Rampjaarverhalen

62 Uit de startblokken!

Tijn Meulenberg koos eerst voor het voortgezet onderwijs en daarna voor het vak

68 'Foute' ouders en controversiële geschiedenis

Boek *De Oost* zet aan tot praten over Nederlands-Indië

Beste lezer,

Oktober is traditiegetrouw de maand van de geschiedenis. Overall in Nederland werden afgelopen maand kleine en grote geschiedenisevenementen georganiseerd om het verleden weer onder de aandacht te brengen. Het organiserende comité wil verschillende geschiedenissen met verschillende perspectieven rondom een centraal thema voor het voetlicht brengen. Dit jaar was dat het thema 'Wat een ramp!', waar historici en docenten geschiedenis makkelijk mee uit de voeten kunnen.

'Met het thema van de maand van de geschiedenis, "Wat een ramp!"; kunnen historici en docenten geschiedenis makkelijk uit de voeten'

Persoonlijk vind ik de terugkerende benadering vanuit meerdere perspectieven van grote toegevoegde waarde voor ons vak, of het nu over rampen gaat of over een ander onderwerp dat we in ons curriculum behandelen. Deze *Kleio* bevat dan ook meerdere artikelen die verschillende perspectieven verkennen. In het openingsartikel wordt bijvoorbeeld het perspectief van de schaduwkeizers in de late oudheid beschreven. Hoe konden deze Romeinse 'nummers twee' toch hun stempel drukken op het verloop van de geschiedenis? Een andere interessante benadering is het perspectief van de vrouwelijke KNIL-soldaten die in 1945 voet aan wal zetten op Java om de wapens op

te nemen in de vroege fase van de dekolonisatieoorlog. Naast de inhoudelijke perspectieven is er ook ruimte voor didactische toepassingen van het werken met multiperspectiviteit. Een mooie benadering is de werkwijze HAT, een vingeroefening om de bruikbaarheid van bronnen te toetsen. Ook kan ik u het artikel over lesgeven op Bonaire aanraden. De auteurs willen de leerlingen op het Caribische eiland een betekenisvoller curriculum aanbieden, meer toegesneden op het perspectief van de leerling en zijn of haar context.

De redactie van *Kleio* doet hiermee een bescheiden poging om u weer eens wat onderwerpen vanuit een ander perspectief te laten zien, in de hoop dat u hiermee uw lessen kunt verrijken. Voor ons is het immers altijd 'maand van de geschiedenis'.

Ik wens u veel le(e)splezier!

Daan van Leeuwen is hoofdredacteur van *Kleio*.

- 9 Boeken
- 10 Roline Redmond... en de geschiedenis
- 18 In de klas: Mijn oma de soldaat
- 40 In de klas: Drieluik van Clovis
- 64 In de klas: Escape the classroom
- 66 VGNnieuws
- 71 Recensie
- 73 Column: Jelte Posthumus | Colofon
- 74 Kleiokrant

Cover: Uitzicht vanaf het Monument van Victor Emanuel II, in het centrum van Rome. Foto: Andrea Carinci via Pexels.

Schaduwkeizers

De nummers twee in de hiërarchie van het Romeinse Rijk

In de geschiedenis van het Romeinse Rijk zijn de keizers de bekendste gezichten. Hun machtige positie en hun persoonlijkheden spreken nog altijd tot de verbeelding. Minder bekend is de rol van de mannen en vrouwen die naast of achter hen opereerden. Zeker in de late oudheid drukten deze ‘nummers twee’ hun stempel op het bestuur en de geschiedenis van het Romeinse Rijk.

Maurits de Leeuw promoveert aan de Eberhard Karls Universität Tübingen op een onderzoek naar de invloed van heilige monniken op de keizerlijke politiek in Constantinopel in de vijfde eeuw.

Rechterhand, ‘éminence grise’, ‘schaduwpremier’: de geschiedenis kent vele voorbeelden van personen die in het staatsbestel de tweede plek naast de hoogste politiek leider innemen. Deze ‘nummers twee’ kunnen in allerlei rollen opereren: in een officiële functie of op basis van persoonlijk gezag, met een ceremoniële status of als uitvoerende kracht, ondergeschikt aan de leider of in een dominante rol. Roemrucht zijn degenen die hun eigenlijke soeverein overvleugelden, zoals de Frankische hofmeiers en de Japanse shoguns. Tot de verbeelding spreken ook individuen als kardinaal Richelieu, die als eerste minister regeerde in naam van Lodewijk XIII, of Jozef Stalin, die in de jaren twintig vanuit de ondergeschikte functie van secretaris-generaal de macht over de Communistische Partij verwierf. Binnen onze eigen constitutionele monarchie is de macht van de oorspronkelijke nummer twee, de eerste minister van de koning, zodanig geconsolideerd en geïnstitutionaliseerd, dat we Mark Rutte en Willem-Alexander niet zinvol in een dergelijke machtsrelatie kunnen beschouwen. Uiteraard zou men voor Rutte als ‘nummer één’ dan wel weer rechterhanden, éminences grises of schaduwpremiers kunnen onderscheiden.

Het begint bij Augustus

Ook het Romeinse keizerrijk kende in zijn lange geschiedenis nummers twee. Vanaf de eerste keizer, Octavianus Augustus, horen we regelmatig over persoonlijke assistenten of favorieten van de keizers. Maar bovenal in de laatste twee eeuwen van het bestaan van het Romeinse Rijk (althans in West-Europa) speelden personen die zich rond de keizerlijke macht ophielden een prominente rol. Het vroege keizerrijk, dat naar de keizerlijke titel *princeps* (‘eerste burger’) ook wel bekend is als principaat, was in naam een voortzetting van de republiek. Binnen deze door Augustus ‘herstelde’ republiek vestigde hij zijn macht door een levenslange controle over een aantal cruciale republikeinse bevoegdheden en privileges, die zijn opvolgers na zijn dood overnamen. Om de risico’s op serieuze tegenstand te beperken, werd de traditionele aristocratische klasse van de senatoren

uitgesloten van militaire bevoegdheden. Evenmin was er sprake van een vast ‘republikeins’ ambt dat als ‘tweede’ gold in de hiërarchie. Zo’n functie zou een te grote bedreiging vormen voor de keizerlijke macht.

De macht van de Romeinse keizer berustte dus op het gezag dat hem door zijn persoonlijke bevoegdheden toekwam. Voor zover personen in het vroege keizerrijk aanspraak maakten op de tweede plek in de hiërarchie, waren zij doorgaans in privésferen aan de keizer verbonden. Dit leidde tot ergernis bij senatoren: terwijl hun eigen politieke ambities en mogelijkheden werden gefnuikt, konden anderen tot de hoogste macht reiken zonder geijkte politieke carrière in de senaat. Dit was nog te billijken als zij ook van gegoede afkomst waren of (door huwelijk) tot de keizerlijke familie behoorden. Maar dat een vrouw, een ridder (*equus*: de ridders vormden de elite zonder bestuurlijke ervaring en stonden dus in lager aanzien dan de senatoren) of zelfs een vrijgelatene politieke invloed kon hebben, beschouwden zij als een vreselijke perversiteit van het staatsbestel. Zo valt het te verklaren dat personen als Marcus Agrippa (vriend en schoonzoon van Augustus) en Lucius Annaeus Seneca (senator, filosoof en voogd van Nero) een overwegend positieve pers kregen als rechterhand binnen het keizerlijk bestuur. De invloed van vrouwen, met name echtgenotes, moeders en zussen van de keizer, was dubbel: onwenselijk vanuit traditioneel Romeins perspectief, maar psychologisch, in gunstige gevallen althans, te begrijpen. Zo zou Livia, Augustus’ tweede vrouw, haar eigen zoon Tiberius meedogenloos ten koste van de nakomelingen van haar man naar voren hebben geschoven, maar toch ook een matigende invloed hebben uitgeoefend op de excessen van haar zoon toen deze eenmaal keizer was. Van ridders en vrijgelatenen, die als vertrouwelingen belangrijke militaire (de ridder Sejanus was een invloedrijke prefect van de pretoriaanse garde onder Tiberius) of administratieve (Claudius vertrouwde de vrijgelatene Narcissus de keizerlijke correspondentie toe) posities konden vervullen, waren alleen maar schaamteloze machtspolitiek en zelfverrijking te verwachten.¹

Porfieren beeld van vier tetrarchen op het San Marcoplein, Venetië. De twee oudere Augusti (met baard) leggen hun rechterhand op de schouder van hun Caesares om hun solidariteit en vertrouwen uit te drukken. Vierde eeuw na Christus.

1 In zijn *Annalen* beschrijft Tacitus de geschiedenis van de Julisch-Claudische keizers vanaf de dood van Augustus tot de regering van Nero. Andere bepalende literaire bronnen zijn de keizerportretten van Suetonius en het geschiedwerk van Cassius Dio.

2 In een enkel geval stelde een keizer weleens een medekeizer (meestal als Caesar) aan, veelal om zijn opvolging vast te leggen. Van 161 tot 169 regeerden keizers Lucius Verus en Marcus Aurelius samen.

3 De senaat bleef bestaan in de late oudheid, maar zonder politieke macht. De senatoren vormden bovenal een klasse van extreem rijke aristocraten; het consulaat was een eretitel waarmee de keizer vertrouwelingen (tegen een grote financiële vergoeding) kon hulddigen.

Augusti en Caesares

Dit patroon zette zich voort na de Julisch-Claudische dynastie. Afhankelijk van de situatie konden verschillende vertrouwelingen een machtspositie achter of naast de keizer verkrijgen. Omdat zij afhankelijk waren van hun persoonlijke band met de keizer, konden zij zich echter vrijwel nooit in hun invloedrijke positie handhaven wanneer hun beschermheer stierf en een nieuwe keizer aantrad.² Dit veranderde structureel toen Diocletianus in 284 als keizer aantrad en de staatsinrichting hervormde met de invoering van de tetrarchie. In deze 'heerschappij van vier' heersten twee keizers tegelijkertijd als *Augusti*. De eretitel van Octavianus was de officiële keizerstitel geworden. Elk van beide *Augusti* wees alvast één troonopvolger aan (niet per definitie een familielid),

vier opperbevelhebbers te verdelen kon het risico op een aanval elders worden verkleind – althans, zolang de twee keizers en hun twee 'onderkeizers' solidair met elkaar bleven.

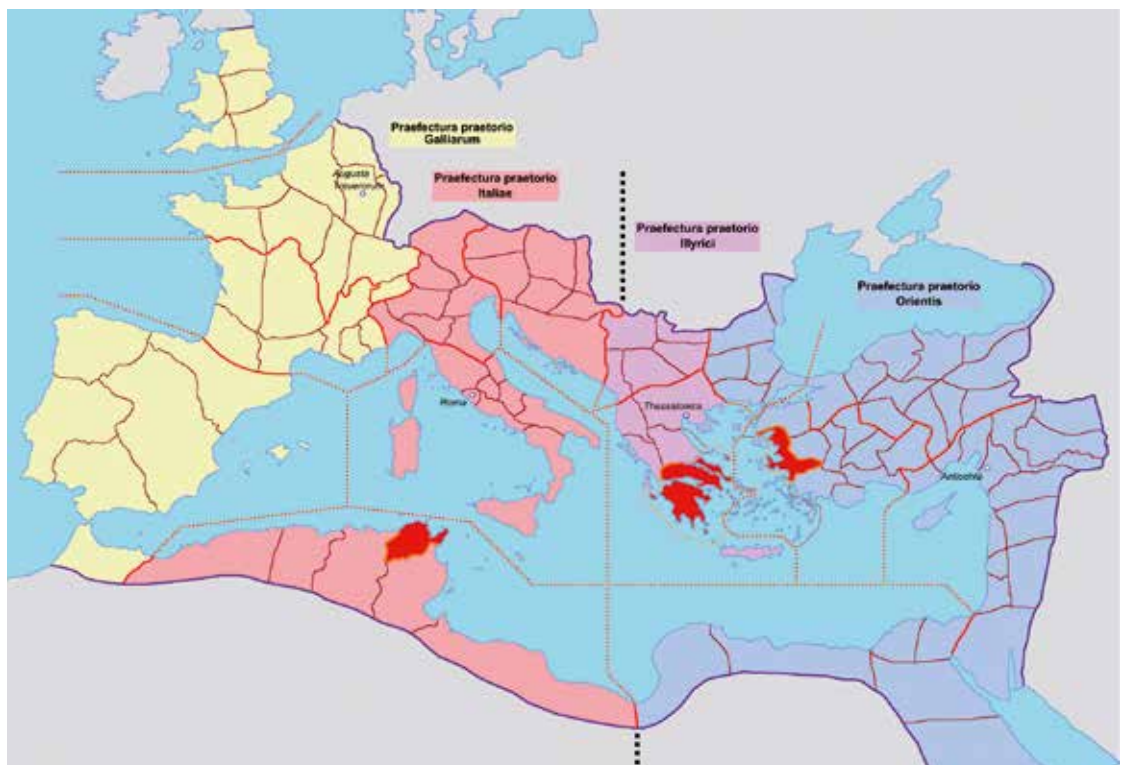
Deze solidariteit hield bijna twee decennia stand, tot de opvolging van de eerste twee *Augusti* in 305. De nieuwe *Augusti* (en hun zoons) konden moeilijk accepteren dat hun aangewezen opvolgers als *Caesares* niet per definitie een familielid waren. Dit leidde tot conflicten tussen *Augusti* en *Caesares*, die keizer Constantijn uiteindelijk in zijn voordeel zou beslechten. Constantijn was de zoon van een van de twee eerste *Caesares*, Constantius, die dus in 305 *Augustus* werd. Constantijn werd in eerste instantie gepasseerd voor de opvolging, maar op zijn eigen aandringen werd hij toch tot *Caesar* benoemd. Na de dood van zijn vader claimde hij met steun van zijn troepen ook de *Augustustitel*. Toen hij in 324 zijn laatste medekeizer versloeg, was hij na een periode van veertig jaar weer de enige keizer aan het hoofd van het rijk. De verspreiding van de keizerlijke macht die de tetrarchie had veroorzaakt, maakte Constantijn echter niet helemaal ongedaan. Voor zijn opvolging had Constantijn zijn drie zoons al tot *Caesares* benoemd. Na de dood van hun vader raakten ook zij weer met elkaar in conflict tot alleen Constantius II overbleef. Om de gelijktijdige dreigingen van Germanen aan de Rijn en de Sassanidische Perzen aan de oostgrens het hoofd te bieden, zag Constantius zich tot twee keer toe genoodzaakt toch weer een deel van zijn macht aan een van zijn neven als *Caesar* te delegeren. Na Constantius regeerden er nog slechts een aantal keizers zonder (gewenste of ongewenste) collega.

'In de periode van 375-425 werden zes keizers uitgeroepen die niet ouder waren dan achttien jaar – de jongste was nog maar een kleuter'

4 In haar boek *Child Emperor Rule in the Late Roman West, AD 367-455* (Oxford University Press, 2013) onderzoekt Meaghan McEvoy de regeringen van de kinderkeizers in het West-Romeinse Rijk.

5 Over de ondergang van het West-Romeinse Rijk (en de bepalende rol die generaals daarin speelden) bestaat een recent Nederlandstalig werk van Jeroen Wijnendaele: *Romeinen en barbaren. De ondergang van het Romeinse Rijk in het Westen* (Davidsfonds 2013).

die als soevereine *Caesar* over een eigen staf en bevoegdheden beschikte. De *Caesares* opereerden binnen dit systeem structureel als tweede mannen in de hiërarchie. Met dit nieuwe bestel hoopte Diocletianus een probleem op te lossen waarmee Romeinse keizers tijdens de zogenaamde crisis van de derde eeuw steeds waren geconfronteerd. Wanneer een keizer in een grensgebied ten strijde trok, roken buitenlandse én binnenlandse vijanden hun kans op een invasie of een opstand in een ander deel van het rijk. Door de macht over

De vier pretoriaanse prefecturen van het Romeinse Rijk, ingesteld door Constantijn.

Scheiding van machten

Minstens zo belangrijk als de gedeelde keizerlijke heerschappij waren de hervormingen die Constantijn binnen het bestuur van het rijk doorvoerde. Voortbouwend op een ontwikkeling die al eerder was ingezet, bracht Constantijn een scherpe scheiding aan tussen militaire en civiele ambten. De pretoriaanse prefecten, voorheen aanvoerders van de keizerlijke garde, werden onder Constantijn de hoogste civiele gezagsdragers. Binnen hun prefectuur, waarvan het rijk er vier telde, vertegenwoordigden zij het keizerlijk gezag op administratief, juridisch en financieel gebied. Voor het militaire commando waren generaals verantwoordelijk, in het Latijn bekend als *magistri militum*. Deze generaals waren doorgaans niet (geheel) van Romeinse afkomst en voerden in toenemende mate troepen aan die niet aan het rijk, maar aan hen persoonlijk gebonden waren. Ten slotte werden de functies in de directe (paleis) omgeving van de keizer in toenemende mate geïnstitutionaliseerd. Voortaan waren er vaste posten voor de chefs van de keizerlijke administratie en correspondentie (*magister officiorum*) en de paleishofhouding (*praepositus sacri cubiculi*). De eunuchen die de laatste functie doorgaans bekleedden, werden vaak met wantrouwen bejegend door de traditionele elite, die haar machtspositie door deze nieuwkomers bedreigd zag.³ Deze aanvoerders en bestuurders, die ook onder de opvolgers van Constantijn al invloedrijk waren, concurreerden in de tweede helft van de vierde eeuw steeds intensiever met elkaar om de tweede plek naast of achter de keizer. Ieder van hen beschikte vanuit zijn functie over een eigen machtsgebied, waarvoor zij in meerdere (de leiders van de paleishofhouding) of mindere (de generaals) mate afhankelijk waren van de gunst van de keizer. In de periode van 375-425 werden maar liefst zes keizers uitgeroepen die niet ouder waren dan achttien jaar – de jongste, Valentinianus II, was zelfs nog maar een kleuter van vier. Dit vergrootte de politieke speelruimte voor anderen. Waarschijnlijk was deze reeks 'kinderkeizers' mogelijk door de verspreiding van de keizerlijke macht die sinds Diocletianus was ingezet, waardoor het bestuurlijk belang van de keizer was afgenomen. In veel gevallen verzwakte de heerschappij van de kinderkeizers de keizerlijke macht verder. Kinderen konden immers slechts bij de gratie van een sterke man (of vrouw) achter de troon keizer worden en blijven. Bovendien bleek het voor degenen die opgroeiden tot volwassenen over algemeen niet eenvoudig om de soevereiniteit van hun voormalige gezagvoerder volledig over te nemen.⁴ Een vaste functie van 'regent' kende het Romeinse Rijk niet, dus bepaalden hoogwaardigheidsbekleders wie in naam van de minderjarige keizer het bestuur uitvoerde. Uiteraard ontstond daarbij regelmatig hevige concurrentie. Binnen deze

concurrentiestrijd om de tweede plaats hadden generaals doorgaans de sterkste positie. Met hun militaire commando konden zij immers hun eigen troepen inzetten om hun macht te laten gelden. Daarmee beschikten zij over een onafhankelijke machtsbasis, buiten de gunst van de keizer of hun positie in de bestuurlijke hiërarchie. Vooral in de westelijke delen van het rijk, die onder zwaardere militaire druk stonden dan de oostelijke, lag de macht in toenemende mate bij *generalissimo's* binnen en buiten Romeinse dienst.

Munt met daarop de beeltenis van de jonge keizer Honorius. De munt is geslagen tussen 397 en 402.

West en Oost

Vanaf 395 gingen West en Oost steeds meer hun eigen weg. In dat jaar leidde de opvolging van Theodosius de Grote door zijn twee jonge zoons, Honorius in het westen en Arcadius in het oosten, onbedoeld tot de definitieve scheiding tussen het Oost- en West-Romeinse Rijk. Vanaf dat moment drukten generaals in het westen hun stempel steeds sterker op de keizerlijke regering. Geleidelijk verruilden zij de positie van nummer twee voor die van nummer één in plaats van de keizer.⁵ Onder de tienjarige Honorius maakte generaal Stilicho het eerste decennium de dienst uit, tot zijn positie na een aantal militaire tegenslagen onhoudbaar werd, waarop Honorius (op advies van anderen) zijn executie beval. De inmiddels volwassen keizer trad echter niet op de voorgrond, maar liet het (militaire) bestuur nog steeds aan een ander. Wellicht was dit een verstandige keuze: door het vuile werk van de oorlog aan een generaal over te laten, bleef de keizer zelf bij tegenslagen buiten schot. Dit was mogelijk onbedoeld, als we de laatdunkende ►

Boven: Diptiek van Stilicho. Ter ere van zijn consulaat liet de invloedrijke generaal zichzelf als soldaat met zijn vrouw en zoon als Romeinse matrona en jongen verbeelden in dit ivoren tweeluik. Gemaakt in ca. 395. Kathedraal van Monza. Rechtsboven: Misorium van Aspar. Dit zilveren bord verbeeldt generaal Aspar en zijn familie. Net als het diptiek van Stilicho werd het vervaardigd ter gelegenheid van het consulaat, dat Aspar in 434 bekleedde. Gemaakt in 434. Bron: Nationaal Archeologisch Museum van Florence.

beschrijvingen in de bronnen over Honorius' zwakke karakter geloven. Na Honorius' dood in 423 kwam zijn neefje Valentinianus III als zesjarige aan de macht, bijgestaan door zijn moeder Galla Placidia, die zijn regering de eerste jaren leidde. Daarna namen de generaals het weer over. Generaal Aetius leidde met succes de overgebleven Romeinse troepen en hun bondgenoten in de strijd tegen de beruchte Hunnenleider Attila. In een poging zijn macht als keizer te herwinnen liet Valentinianus Aetius in 454 vermoorden, maar dit complot moest hij op zijn beurt na een jaar met zijn leven bekopen. Tijdens de snelle opeenvolging van Romeinse keizers na de dood van Valentinianus was generaal Ricimer een constante factor. Gedurende vijftien jaar schoof deze 'nummer twee' zijn eigen kandidaten voor het keizerschap naar voren. Ten slotte besloot generaal Odoacer dat hij geen keizer meer nodig had om zijn macht over Italië te laten geleden. Toen hij keizer Romulus Augustus – opnieuw een kindkeizer, verwijzend naar zijn jeugd noemden tijdgenoten hem spottend 'Augustulus', 'Augustusje' – van zijn troon stootte, stuurde hij de keizerlijke regalia naar de Oost-Romeinse keizer en riep zichzelf uit tot *Rex Italiae*, koning van Italië.

In het Oost-Romeinse Rijk vonden gedurende de vijfde eeuw gelijksoortige ontwikkelingen plaats, al ondervonden de generaals daar meer obstakels om hun machtspositie te verstevigen. Terwijl Stilicho in de jaren rond 400 de onbetwiste leider binnen de regering van Honorius was, was de situatie aan het hof van diens broer Arcadius in Constantinopel erg veranderlijk. Binnen het

bestek van enkele jaren probeerden opeenvolgend de pretoriaans prefect Rufinus, de leider van de privéhofhouding (*praepositus sacri cubiculi*) Eutropius en de Gotische generaal Gainas de macht naast en namens de keizer te krijgen. Nadat de bevolking van Constantinopel op gewelddadige wijze de ingekwartierde troepen van Gainas de stad uit had gejaagd, vormde de civiele elite van het oosten een gesloten politiek front tegen militaire gezagsdragers. Tussen 400 en 450 vertegenwoordigen verschillende individuen de macht van de keizers in het oosten, maar geen van hen was een militair zoals Stilicho en zijn opvolgers in het westen. Waarschijnlijk droeg deze situatie bij aan de stabiliteit van de regering van Arcadius' zoon en opvolger, Theodosius II, die zonder serieuze oppositie maar liefst 42 jaar regeerde (408-450) – een jaar langer dan de beroemde Augustus. Dit cordon sanitaire tegen de legerleiding verdween toen Theodosius II in 450 onverwachts stierf door een val van zijn paard. Bij gebrek aan een mannelijke opvolger trad generaal Aspar naar voren als machtigste politicus van het oosten. Vanwege zijn Germaanse achtergrond en zijn afwijkende geloof kwam hij zelf niet in aanmerking voor het keizerschap. Zoals veel Germanen was hij een ariërs christen en het arianisme werd in Constantinopel als ketterij beschouwd. Dus schoof hij in 457 zijn relatief onbekende onderofficier Leo naar voren als keizer. Waarschijnlijk hoopte Aspar Leo in zijn macht te kunnen houden en het keizerschap voor een van zijn eigen zoons veilig te stellen door hen met Leo's dochters te laten trouwen. Leo bleek niet bereid Aspars marionet te zijn. Langzaam maar zeker bouwde Leo zijn eigen machtsbasis op, onder andere door generaals te bevorderen die een tegenwicht konden bieden tegen Aspar en diens familie. In 471 rekende Leo definitief af met Aspar door hem en zijn oudste zoon in het paleis te laten vermoorden. Waar dit voor Valentinianus III in het westen fataal was gebleken, wist Leo (vanwege dit gewelddadige complot later 'de slager' genoemd) zich met succes aan de macht van zijn nummer twee te onttrekken. Met het verdwijnen van Aspar als nummer twee aan het hof in Constantinopel was de macht van de oostelijke, Byzantijnse keizer, compromisloos veiliggesteld. ■

Vrouwen in de geschiedenis kalender 2023

Een leuke scheurkalender voor in de klas, op het toilet of waar dan ook. Het gaat over allerlei (onbekende) vrouwen door de eeuwen heen, die uit de vergetelheid worden gehaald.

Omniboek | € 15,99

Negen steden. Europa van Wenen naar Istanbul

Guido Snel

Niet alleen een reisverhalenboek, maar ook een boek dat de geschiedenis en cultuur van oostelijk Europa blootlegt. Een vlot geschreven boek dat je doet smachten om af te reizen naar de plaatsen die worden beschreven.

Arbeiderspers | € 27,50

Passage naar Rome. De opzienbarende bekeringsreis van koningin Christina van Zweden (1654-1655)

Frans Godfroy

Ze is een van de weinige vrouwen die in de Sint-Petersbasiliek in Rome ligt begraven. Ze wordt dicht bij de Pietà van Michelangelo vereerd. Na de opkomst van het protestantisme kon de Rooms-Katholieke Kerk wel een lichtpuntje gebruiken. Christina werd dit lichtpuntje. Haar reis en haar leven worden uitvoerig beschreven.

IJzer | € 32,50

Het spook van Weimar. Een democratie in crisis

Raisa Blommestijn

'Weimar' duurde niet lang. Het verval van de democratie werd in Duitsland na de beurskrach steeds duidelijker. In dit boek worden parallellen getrokken tussen de afbrokkeling van de democratische staatsvorm en het verval richting totalitarisme tijdens de Weimarrepubliek en nu.

Prometheus | € 35,00

De reis van de Spanjaarden naar de Molukken

Antonio Pigafetta

Magellaan. De eerste reis om de wereld

David Salomoni

Antonio Pigafetta overleefde de wereldreis met Magellaan en beschreef zijn avonturen. In beide boeken staat deze wereldreis centraal en wordt er door hedendaagse historici duiding aan gegeven.

Athenaeum | € 20,00 en € 23,50

Ondergang. De val van Habsburg in de Nederlanden (1648-1815)

Edward De Maesschalck

Onze blik is meestal gericht op de Noordelijke Nederlanden. In dit boek wordt uitgelegd hoe de Zuidelijke Nederlanden zich na de Vrede van Münster hebben ontwikkeld: een verdubbeling van de bevolking, groei van bepaalde industrieën en intensieve landbouw.

Davidsfonds | € 29,99

De metamorfose van de wereld. Een mondiale geschiedenis van de negentiende eeuw

Jürgen Osterhammel

Meer dan duizend bladzijden over de negentiende eeuw en nu een keer niet alleen over (West-)Europa. In dit boek komen alle werelddelen aan bod en wordt de geschiedenis van verschillende kanten belicht: de internationale orde, mobiliteit, grenzen, de staat, hiërarchieën etc.

Atlas Contact | € 59,99

De gezonken verzameling van Ferdinand Columbus. De wonderbaarlijke reizen van vader en zoon Columbus en hun avontuurlijke zoektocht naar kennis

Edward Wilson-Lee

Papa en broer (stichter van Santo Domingo) kennen we, maar dat de stiefzoon

van Columbus de grootste privéverzameling boeken had, was mij onbekend. Hij wilde zoveel mogelijk kennis ter wereld verzamelen (en zag het nut van de drukpers direct in). Boeiend boek: het gaat namelijk niet alleen over Ferdinand, maar ook over de nieuwe tijd.

Meulenhoff | € 29,99

1672. Het rampjaar van de Republiek

Arnout van Cruyningen

Het zal u niet zijn ontgaan: 350 jaar geleden waren we redeloos, enzovoorts. Dit boek staat vol afbeeldingen, bronnen en anekdotes en schetst een levendig beeld van het Rampjaar.

Omniboek | € 20,00

De vrouw die Friesland redde. Albertine Agnes en het Rampjaar 1672

Sunny Jansen

Als geboren en getogen Fries had ik nog nooit van de regentes Albertine Agnes gehoord. De bisschop van Münster kon door haar daadkrachtige optreden zijn geopolitieke aspiraties staken. Een opmerkelijke (en onterecht onbekende) vrouw uit de rumoerige zeventiende eeuw.

Balans | € 23,99 ■

Onder redactie van Ben Vriesema.

Roline Redmond

Roline Redmond is een Surinaamse antropoloog en schrijver. Zij schreef het boek *De Doorsons*, waarin zij de geschiedenis vertelt van haar tot slaaf gemaakte familie.

Welk nut heeft geschiedenis volgens u?

Geschiedenis op zich is een blanco gegeven: daar heeft niemand invloed op. Die ontwikkelt zich als het leven. Als er bedoeld wordt geschiedenis-overdracht of lessen over het fenomeen geschiedenis dan kan het zinvol zijn, mits op de juiste wijze aangepakt. Ik denk dan aan het combineren van diverse perspectieven van de centrale personen, maar ook van de mensen 'aan de andere kant'. Dit gebeurt in die verslaglegging van de geschiedenis veel te weinig.

Kunt u zich nog veel herinneren van de geschiedenislessen op school in Suriname?

Onze boeken kwamen toen nog uit Nederland en behandelden de Nederlandse geschiedenis. Over Suriname leerden wij niets. Wel leerden wij veel feiten en cijfers over een lange rij Europese oorlogen en de mannen die daarbij betrokken waren zoals Michiel de Ruyter, over het koningshuis en in het bijzonder Willem van Oranje. Het is uiteindelijk een verhaal over mannen en hun daden. Wie voedde de kinderen op als De Ruyter weer buitengaats was?

Welke historische film heeft de meeste indruk op u gemaakt?

Schindler's List over de Tweede Wereldoorlog maakte de meeste indruk, omdat het ging over de gigantische effecten die het gevolg waren van het simpele, eenvormige perspectief dat niet tijdig was weersproken.

FOTO: BART BRUSSEE

Wat is volgens u het belangrijkste in het geschiedenisonderwijs?

Voor mij is dat het toepassen van het verschillende perspectieven van mensen uit diverse klassen en van vrouwen bijvoorbeeld. Hoe was het voor x en voor y? Waarom is het zwartepietenverhaal zo pijnlijk voor Afro-Surinaamse kinderen? Geen enkele journalist of leraar durft die vraag te stellen.

Welke historische periode spreekt u het meest aan?

Dan kies ik voor de periode van de Franse Revolutie. Toen was er enig zicht op een andere houding ten aanzien van vrijheid en autonomie.

Welke historische roman maakte de meeste indruk op u?

Het boek *Zuid-Zuid-West* van Albert Helman, want het was toen een van de weinige boeken over Suriname en de relatie slaaf-meester.

Als u morgen een historisch onderzoek zou mogen beginnen, wat zou dan het onderwerp zijn?

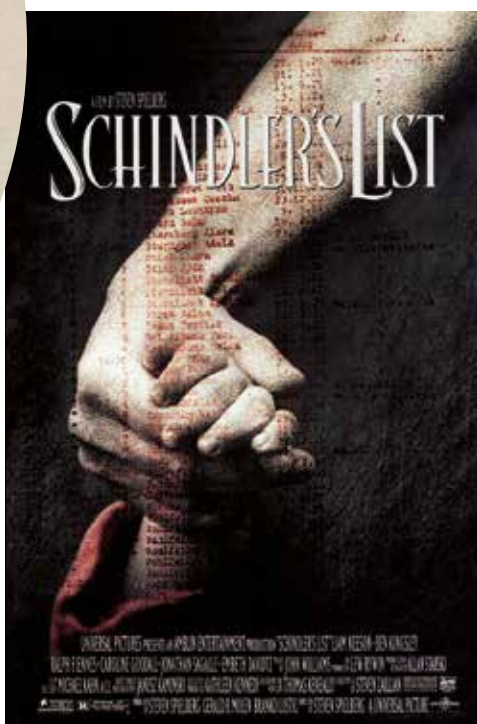
De min of meer subtiele Europese mechanismen die in het openbare leven en in onderzoek worden toegepast om de nadelige effecten van de koloniale periode te omzeilen. Ook een bepaalde categorie Surinamers heeft – zonder dat ze het zich realiseren – geleerd om de bespreekbaarheid ervan te vermijden.

Welke historische persoon spreekt u het meest aan?

Dat is Toussaint L'Ouverture (1743-1803), een voormalige slaaf en generaal die het Haïtiaanse volk bevrijdde van het juk van Franse slavernij.

Portret van Toussaint L'Ouverture, gemaakt door François Bonneville tussen 1802 en 1810. Bron: Rijksmuseum Amsterdam.

Fort Zeelandia in Paramaribo vandaag de dag.

Wat is voor u een belangrijke lieu de mémoire?

Het oorspronkelijk Zeeuwse Fort Zeelandia in Paramaribo, Suriname, omdat het al honderden jaren de plaats is voor marteling en moord, in de koloniale tijd door blanken en met de Decembermoorden van 1981 voortgezet door Surinamers zelf.

Wat is de meest recente ‘historische sensatie’ die u heeft gehad?

Dat was de ontdekking dat een van mijn oudooms met gevaar voor eigen leven opgekomen is voor Anton de Kom. Er zijn twee doden gevallen en hij stond in de vuurlinie op 7 februari 1933.

Denkt u dat de 49 kenmerkende aspecten die de leerlingen moeten kennen enig nut hebben voor het geschiedenisonderwijs?

Het gevaar van lijstjes is dat ze in beton gegoten raken en de 49 kenmerkende aspecten zullen – afgezien van het feit dat ze erg globaal zijn – steeds teruggrijpen op bestaande lezingen. Wat leerlingen nodig hebben, zijn prikkelende en concrete verhalen, die van binnenuit worden verteld door ervaringsdeskundigen. Als dit was gebeurd met de zwartepietendiscussie was er meer begrip geweest en minder controverse.

Portret van Spinoza. Bron: Gemeentemuseum Den Haag.

Kent u een historische persoon met wie u zichzelf zou durven te vergelijken?

Niet te vergelijken, maar ik heb bewondering voor het heldere en logische denken van Baruch Spinoza.

Hoe moet geschiedenis en staatsinrichting aan een middelbare school worden gedoceerd?

De geschiedenis van de koloniën wordt nog steeds gedoceerd vanuit de Nederlandse invalshoek. Kinderen

zullen weinig leren over de doelen van de toenmalige Nederlandse centrale figuren (gewin, geld en macht) en nog minder zullen zij weten wat de effecten waren en zijn voor die mensen die daarvoor tot slaaf zijn gemaakt. Er is een link te leggen met geliefde producten waar wij niet zonder kunnen, zoals suiker, koffie, thee, cacao, katoen en specerijen.

‘Wat leerlingen nodig hebben, zijn prikkelende en concrete verhalen, die van binnenuit worden verteld door ervaringsdeskundigen?’

Wat is uw meest dierbare bezit dat ook historische waarde heeft?

Het boek van mijn oudoom Edmund Doorson-Vriesde over zijn manier van overleven in de tijd van grote armoede, de postslavernijperiode in het begin van de twintigste eeuw. ■

Ben Vrieseema is redacteur van Kleio.

Het is geen sprookje

De herbegraving van Theodor Herzl

Midden in Jeruzalem ligt een heuvel die de naam Mount Herzl draagt. Boven op de heuvel staat het indrukwekkende graf van Theodor Herzl. Meer dan zeventig jaar geleden werden zijn overblijfselen vanuit Oostenrijk overgebracht naar hun laatste rustplaats in de Joodse staat. Een plek waar Herzl tijdens zijn leven alleen van kon dromen.

Opnieuw begraven

De enige zekerheid in het menselijk bestaan is de dood. Hoe de dode herinnerd wordt, is aan de levenden. Iedere generatie schept haar eigen beeld van de geschiedenis, waardoor de waardering van een overleden persoon kan veranderen. In deze serie kijken we naar bekende personen die ook na hun overlijden de gemoederen bezighielden. Dit keer de vader van het zionisme, Theodor Herzl (1860-1904).

Ben Vriesema is
redacteur van *Kleio*.

Theodor Herzl werd in 1860 geboren in Boedapest. In de volkstaal werd deze oostelijke hoofdstad van de dubbelmonarchie ietwat denigrerend 'Judapest' genoemd, omdat er veel Joden woonden. Theodor groeide op in een liberaal-joods milieu waar de orthodoxie ver te zoeken was. Zo zat hij op een lagere christelijke school die ook Joden toeliet, en ontving hij het vormsel in plaats van dat hij de bij Joden gebruikelijke bar mitswa deed. Hoewel Herzl schrijver wilde worden, koos hij ervoor om rechten te studeren, zodat hij in ieder geval verzekerd zou zijn van een vast inkomen. In 1878 verhuisde hij met zijn ouders naar Wenen, waar het antisemitisme welig tierde. In de periode dat Herzl in Wenen woonde, was de antisemitische politicus Georg Ritter von Schönerer nogal populair. De stad werd vanaf 1895 zelfs geleid door een uitgesproken antisemiet, Karl Lueger.

In Wenen voltooide Herzl zijn rechtenstudie, promoveerde en kreeg werk als journalist. Voor de krant *Neue Freie Presse*

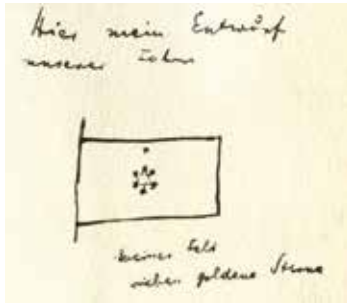
mocht de jonge bon vivant naar Parijs om daar verslag te doen van de dagelijkse politieke beslommingen. Maar wat hem vooral bezighield was de uitholling van de liberale rechtsorde. Zo beschreef hij de moord- en bomaanslagen die anarchisten pleegden en deed hij verslag van het proces van François Koenigstein, oftewel Ravachol, een voormalige grafrover die meerdere anarchistische aanslagen had gepleegd. Ook de Dreyfus-affaire maakte grote indruk op Herzl. De Joods-Franse militair Alfred Dreyfus werd er (valselijk) van beschuldigd een spion voor Duitsland te zijn. Tijdens de rechtszaken die zich rond

deze vermeende landverrader afspeelde, liepen de gemoederen (lees: antisemitische gevoelens) hoog op. Voor- en tegenstanders vlogen elkaar in de haren. Op straat waren veel antisemitische leuzen te horen.

Pistool of doop

Herzl dacht in eerste instantie dat er twee manieren waren om de kwaadsprekers over de Joden het zwijgen op te leggen: duellieren of assimileren. Een pistoolduel met belangrijke antisemieten zoals Georg Ritter von Schönerer zou de massa doen inzien dat Joden dapper waren en de Joodse eer gered kon worden. Door zich aan te passen en te laten dopen tot

Theodor Herzl kijkt uit over de Rijn in Basel, Zwitserland. Collectie Rijksmuseum Amsterdam.

christen zou acceptatie juist makkelijker gaan. Maar door schade en schande werd Herzl wijs, en hij zag in dat zijn ideeën zouden oplossen. De antisemitische gevoelens waren te diepgeworteld in de maatschappij. Daarnaast had de anarchist Ravachol hem onbedoeld op een idee gebracht. Herzl zag bij Ravachol 'de wellust van het grote idee en het martelaarschap'.¹ In 1896 verscheen dan ook een vlugschrift, getiteld *Der Judenstaat*. Deze publicatie, die Herzl in vijf dagen voltooide, maakte hem beroemd. Hij pleitte daarin voor zijn eigen grote idee: een Joodse staat en een zevenurige werkdag, en hij was bereid hiervoor te strijden

en te sterven. De vlag van de nieuwe staat weerspiegelde de nieuwe rechtvaardigheid: op een witte achtergrond staan zeven gouden sterren die de zeven gouden uren van de werkdag zouden symboliseren.²

De nieuwe Joodse staat zou een modeldemocratie moeten worden. Orthodoxe joden waren het hier uiteraard niet mee eens, want de Joodse staat zou volgens hen gesticht worden door de messias. Herzl had hier geen boodschap aan. Hij raadde aan om gebied te kopen in Palestina, zodat het Joodse bezit daar uitgebreid kon worden. Een jaar later, in 1897, organiseerde Herzl het eerste Zionistische Congres. In Basel, Zwitserland, kwamen ongeveer tweehonderd Joden uit de hele wereld samen om te praten over een mogelijke Joodse staat. De davidster achter het podium had de vlag van Herzl vervangen.

In 1903 vond een gruwelijke pogrom van drie dagen plaats in Kishinev, tsaristisch Rusland, waarbij meer dan veertig Joden

werden gedood en meer dan zevenhonderd huizen verwoest. Hierdoor beseftte Herzl dat er haast moest worden gemaakt met de Jodenstaat. Hij koos een gebied op Cyprus, maar daar wilden de Britten niets van weten. 'Nieuw Palestina' zou volgens hen gesticht mogen worden in een gedeelte van hun kolonie Oeganda. Onder andere Chaim Weizmann maar ook andere vooraanstaande Joden waren hier niet over te spreken. Herzl heeft door hartfalen niet meer meegemaakt dat de Joodse staat in 1948 in Israël werd gesticht. Hij overleed in 1904 en werd begraven in Wenen. Zijn wens om te worden herbegraven in een toekomstig Israël kwam vijfenvestig jaar later in vervulling. Theodor Herzl werd opgegraven, naar de jonge Joodse staat gevlogen en onder grote belangstelling op Mount Herzl opnieuw ter aarde besteld. Op zijn zwarte grafsteen staan de woorden 'Als u het wilt, is het geen sprookje'. De vader van het zionisme was thuisgekomen. ■

¹ Schorske, C., *Wenen in het fin de siècle. De crisis van het liberalisme en het ontstaan van de moderne kunst* (Amsterdam 1992), p. 159.

² Herzl, T., *Der Judenstaat*, (negende druk, Wenen 1933), p. 95.

Boven: Een schets door Theodor Herzl van de vlag die hij voor ogen had. Er staat: *Hier mein Entwurf unserer Fahne. Weisses Feld. Sieben goldene Sterne*. **Vertaling:** Hier mijn ontwerp van onze vlag. Wit vlak. Zeven gouden sterren. **Onder:** Begrafenisstoet in Wenen na de opgraving van Theodor Herzl, 1949. In de twee andere kisten liggen zijn ouders, die ook werden herbegraven op Mount Herzl. **Foto:** Keystone Press Agency. Collectie Rijksmuseum Amsterdam.

Mijn oma de soldaat

De eerste vrouwelijke soldaten tijdens de dekolonisatieoorlog

Meer dan honderdduizend dienstplichtige mannen moesten eind jaren veertig huis en haard verlaten in een poging koloniaal Indië voor Nederland te behouden. Maar de eerste Nederlandse militairen die in 1945 voet aan wal zetten op Java waren waarschijnlijk vrouwen. Het ontstaan van vrouwenkorpsen en hun rol in de dekolonisatieoorlog is lang onderbelicht gebleven, maar komt dankzij persoonlijke getuigenissen van vrouwelijke veteranen meer in de belangstelling te staan.

Jorien Wallast is journalist en podcastmaker. Ze werkt momenteel aan een boek over het Vrouwenkorps KNIL. **Pieter Mannak** is lerarenopleider geschiedenis aan de Hogeschool Utrecht en docent geschiedenis op het Koningin Wilhelmina College in Culemborg.

Het is 3 november 1945. De gevels van Bavia hangen vol rood-witte vlaggen van het pas uitgeroepen Indonesië. *Merdeka!* (Vrijheid!) wordt geroepen naar de groep Nederlandse vrouwen die door de straten marcheert. De vrouwen zijn gekleed in militair uniform, een oranje leeuw op hun baret. Britse soldaten met getrokken wapens begeleiden hen naar hun kampement. De jonge rekruten van het Vrouwenkorps KNIL kwamen om te helpen bij de bevrijding van de Japanse interneringskampen, maar komen midden in een volksoptocht terecht.

Dat het feitelijk oorlog was in Indië had destijds bijna niemand in de gaten. In retrospectief illustreert deze scène – beschreven door veteraan Smit-van Driel – het debuut van Nederlandse vrouwelijke militairen in oorlogsgebied. De

Nederlandse vrouwenkorpsen werden in 1944 opgericht en zouden worden ingezet ná de bevrijding (zie kader Vrouwenkorpsen). Hoe kan het dat een handjevol matig getrainde, vrouwelijke soldaten (in sommige gevallen) moederziel alleen in vijandelijk gebied terecht kwamen?

Vijf vliegtuigjes

De verwachting van de Nederlandse overheid was dat het na de capitulatie van Japan op 15 augustus 1945 rustig zou blijven in de kolonie. Het Britse leger zou tijdelijk het gezag overnemen. Nederland had vlak na de bevrijding geen troepen beschikbaar en het KNIL was onder de Japanse bezetting uiteengevallen. Op 7 september 1945 vertrokken vijf Dakota-vliegtuigjes met in totaal 150 leden van het Vrouwenkorps KNIL vanuit

Leden van het vrouwenkorps bij een militaire begrafenis.

Australië naar Balikpapan, dat in handen was van de Britten. Een week later kreeg de groep toestemming te landen op Java en Sumatra om te gaan werken voor de KDP (Kantoor Displaced Persons) en de RAPWI (Recovery Allied Prisoners of War and Internees). Ze troffen een verwoest en uitgeput land aan, dat verweekeld raakte in een explosie van geweld.

Er is maar weinig geschreven over de rol en invloed van de vrouwenkorpsen. Deels is dit verklaarbaar door het geringe aantal leden en het ondersteunende karakter van het werk dat ze deden. Meer in het algemeen is de rol van vrouwen in de geschiedschrijving vaak beperkt gebleven tot een bijrol. Hun getuigenissen zijn simpelweg niet opgenomen of afgedaan als weinig relevant. Pas in de laatste decennia is er meer aandacht voor het vrouwelijk perspectief, ook binnen Defensie. De persoonlijke ervaringen van een aantal vrouwenkorps-veteranen die openbaar zijn gemaakt, schetsen een bijzonder beeld van het soldatenleven in Indië na 1945. Aan de memoires van VK-veteraan Mies van Bekkum is in 2021 een vijfdelige podcast gewijd voor NPO Radio 1 en KRO-NCRV (zie kader Podcast).

Vaderlandsliefde

Koningin Wilhelmina was aanvankelijk weinig enthousiast toen het idee werd geopperd om vrouwen in te zetten voor het leger. Zij, en zij niet alleen, vond dat vrouwen niet in het leger hoorden. Maar de behoefte aan ondersteunend militair personeel was groot. Als vrouwen werden ingezet, kwamen meer mannen beschikbaar om te vechten. In 1944 werden in allerijl drie vrouwenkorpsen opgericht ter ondersteuning van het KNIL, de Koninklijke Landmacht en de Marine.

Vaderlandsliefde en patriottisme waren de voornaamste redenen waarom de eerste Nederlandse

‘De persoonlijke ervaringen van een aantal vrouwenkorps-veteranen die openbaar zijn gemaakt, schetsen een bijzonder beeld van het soldatenleven in Indië na 1945’

vrouwen zich aanmeldden. De bevrijding was aanstaande, het was alle hens aan dek om het koninkrijk weer op te bouwen. Hollandse families in Engeland, de westelijke koloniën, de Verenigde Staten, Australië en vanaf 1945 ook in het bevrijde Nederland lieten hun dochters in uniform steken en opleiden tot soldaat.

Veel zorgen over de situatie waarin deze vaak piepjonge vrouwen terecht zouden komen, waren er niet. Men ging ervan uit dat de vrouwen zich

De vrouwenkorpsen

Eind 1943 trof de Nederlandse regering in ballingschap al voorbereidingen voor de periode direct na de bevrijding van de verschillende delen van het koninkrijk. Het leger stelde nog maar weinig voor, mannelijke soldaten waren schaars. En er was veel ondersteunend personeel nodig, met taken waar oorlogsvrijwilligsters zich nuttig zouden kunnen maken. Om hen naar oorlogsgebied te kunnen laten reizen, was een militaire status vereist. De vrouwen kwamen onder militair gezag te staan en kregen een eigen uniform. Begin 1944 werden het Vrouwenkorps KNIL en het Vrouwen Hulpkorps (VHK) opgericht, in het najaar volgde de Marine Vrouwen Afdeling (MARVA). De drie korpsen samen telden op hun hoogtepunt een paar duizend vrouwen in actieve dienst. Ze werkten in eerste instantie vaak als medische staf of als *welfare officer*. Eind jaren veertig waren vrouwelijke militairen vooral actief in administratieve functies. Het was niet de bedoeling dat vrouwen wapens zouden hanteren, alhoewel er getuigenissen zijn dat verpleegsters die het front achterna reisden een handwapen bij zich droegen. Alle korpsen zijn vroeger of later ingezet in de dekolonisatieoorlog in voormalig Nederlands-Indië. De verwachting was dat het vrouwenkorps geen lang leven beschoren was. De eerste contracten waren voor zes maanden. Bij de verlenging die volgde, speelde de escalatie na de Japanse capitulatie in Indië ongetwijfeld een belangrijke rol. Het VK-KNIL heeft in de zes jaar tot aan de opheffing ruim duizend vrouwen ingezet tijdens de dekolonisatieoorlog. Het VHK en de MARVA hebben, tot zij opgingen in de Militaire Vrouwenafdeling (MILVA), hun sporen verdiend in onder andere Nederland, Egypte en Indië. Begin jaren vijftig werden de vrouwenkorpsen ontbonden en gingen ze op in de MILVA, de algemene vrouwenafdeling van Defensie.

zouden richten op veilige taken als zieken- en gewondenverzorging, humanitaire hulp en communicatie. Veel van de eerste rekruten waren al in overheidsdienst, of hadden een relatie met een militair. Getrouwde vrouwen die hun man achterna wilden reizen, werden actief aangemoedigd om dienst te nemen. Dat zij ondanks hun huwelijk wilden werken, was geen beletsel. Er is zelfs even sprake geweest van het faciliteren van kinderopvang.

Een belangrijke reden om dienst te nemen bij met name het VK-KNIL was terugkeer naar de Oost. In oorlogstijd konden burgers nauwelijks reizen, maar militairen konden de oversteek wel maken. Voor vrouwen met familie of een verloofde in de kampen in Indië, was een baan als KNIL-soldaat de beste kans op hereniging. Het wilde nog weleens gebeuren dat rekruten na aankomst op bestemming direct ontslag namen of simpelweg verdwenen. Dat er op desertie geen actie werd ondernomen, is niet alleen kenmerkend voor de chaotische situatie waarin het militaire apparaat zich bevond (er zijn anekdotes over vrouwen die als VK-soldaat werkten, maar helemaal niet onder contract stonden), maar ook een teken van de status aparte die de vrouwen hadden. Het waren wel militairen, maar zo werden ze niet beschouwd. Ze zagen zichzelf meestal ook niet zo, zo blijkt uit verschillende interviews met VK-veteranen. ►

Paar weken marcheren

De training was kort en theoretisch, alhoewel er getuigenissen zijn dat er in de begintijd bij het VK-KNIL ook lessen wapenkunde zijn gegeven. Het voornaamste doel was dat de vrouwen konden meedraaien in de militaire discipline. Na een paar weken marcheren zat de opleiding erop en moesten de vrouwen paraat staan voor uitzending. Het Vrouwen Hulp Korps (Koninklijke Landmacht) vertrok vanuit Engeland naar het bevrijde Zuid-Nederland, het VK-KNIL stuurde vrijwel direct na de capitulatie van Japan vanuit Melbourne een eerste lichte soldaten richting de kolonie.

‘Gezien de explosieve situatie mag het een wonder heten dat er geen VK-vrouwen zijn gesneuveld in de eerste zes maanden’

Gezien de explosieve situatie mag het een wonder heten dat er geen VK-vrouwen zijn gesneuveld in die eerste zes maanden. Het was chaos, iedereen die banden had met het koloniale bewind liep gevaar. Onder die omstandigheden probeerden de VK-soldaten, in oktober 1945 en februari 1946 aangevuld met een paar honderd nieuwe rekruten, zo goed mogelijk hun taken te verrichten. Sommige vrouwen kwamen in geïsoleerde gebieden terecht, waar ze vrijwel in hun eentje verantwoordelijk waren voor de gezondheidszorg. In grotere steden zoals Semarang, Soerabaja en Batavia werkten de vrouwen in ziekenhuizen of coördineerden ze de registratie en gezinshereniging van geïnterneerden. Ondersteuning ter plaatse van het Nederlandse leger of van het KNIL bleef lange tijd uit. Pas begin 1946 achtten de Britten het veilig voor Nederlandse troepen om naar de archipel te komen. De VK-vrouwen moesten tot die tijd op

hun improvisatievermogen zien te overleven. Hoe gevaarlijk de situatie was tijdens wat in Nederland de bersiaperperiode is gaan heten, blijkt uit ooggetuigenverslagen. Het meest in het oog springt de gevangenneming van Niki van Wyck en Tjits van Tongeren in oktober 1945 tijdens een transport van ex-geïnterneerde vrouwen naar Soerabaja. Bij een overval door ‘peloppers’ (Indonesische vrijheidsstrijders) worden verschillende vrouwen en kinderen gedood. De VK-militairen worden meegenomen en een aantal dagen vastgehouden. In een brief naar huis schrijft Van Wyck hoe de Britten net op tijd komen om hen te ontzetten.

‘Ondervraging in het Maleisisch waar we geen van beiden iets van snapten. Het geschiedde door een vent met een stierenkop op zijn pet, een beul. [...] na elke vraag kregen we een slag in ons gezicht met de vuist, links en rechts. [...] We dachten absoluut er nooit meer levend uit te komen. [...] En vrijdagochtend, 26 oktober, precies om kwart over elf... [...] een Australische hoed; een Engelse kapitein ... vrij!’

Opvallend genoeg komt bijna gelijktijdig met de eerste uitzending van het VK-KNIL ook de opdracht om de werving van nieuwe rekruten te staken. De legertop had erop gerekend dat zes maanden na de bevrijding de kolonie weer ordentelijk onder Nederlands bewind zou zijn, wat de diensten van vrouwelijke soldaten overbodig zou maken. In februari van 1946 komt de legercommandant hierop terug. VK-militairen die willen blijven, kunnen kiezen voor demobilisatie en een overheidsbaan als burger, of ze kunnen hun werk in militair verband voortzetten. Een deel van de eerste lichte gaat na alle ontberingen liever naar huis en het VK-KNIL moet in afgeslankte vorm verder. Het duurde nog een jaar voor de wervingscampagne in Nederland op stoom was. Op 17 juli

Vervoer van VK-vrouwen in ceremonieel tenue.

1947 kwamen negentien nieuwe VK-rekruten aan op Java. Drie dagen later zegde Nederland de moeizaam uitonderhandelde Linggadjati-vredesovereenkomst met de republiek Indonesië op en startte de militaire operatie 'Product'. Na een offensief van veertien dagen waren de meeste economisch belangrijke gebieden in handen van Nederlandse militairen. Nederland behandelde de situatie als een opstand en dus als een interne aangelegenheid. In de praktijk was het volop oorlog. Steeds meer dienstplichtigen kwamen aan. De vrouwenkorpsen VHK en MARVA waren inmiddels ook gearriveerd. De militaire vrouwen concentreerden zich in de grotere steden, waar het relatief veilig was. In het straatbeeld van steden als Batavia, Bandoeng en Soerabaja waren vrouwen in wapenrok heel gewoon. Het militaire apparaat was op stoom en de vrouwenkorpsen werden steeds professioneler: er werd actief geworven op hoogopgeleide vrouwen die carrière wilden maken. Over vaderlandsliefde werd niet meer gerept.

Witte huid

Nederlands-Indië was na drie eeuwen kolonisatie een klassenmaatschappij in het voordeel van de Europese elite. Met Nederlands bloed had je een streepje voor, een witte huid opende vele deuren. Ook tijdens de dekolonisatieoorlog bleef dit systeem nog lang overeind. Een *Belanda*, zoals Hollanders genoemd werden, kende vele privileges. Voor Nederlandse vrouwen bood het leven in de kolonie relatief veel vrijheid en zelfstandigheid. Zeker voor de leden van de vrouwenkorpsen was het vaak een verademing het juk van familie en de kerk af te schudden. Dit hadden ze aan het thuisfront natuurlijk ook wel door. Van de beperkte ruchtbaarheid die aan het bestaan van de vrouwenkorpsen is gegeven, concentreerde een groot deel zich op vermeende bandeloosheid. Vrouwen zonder toezicht, met zoveel jonge mannen om zich heen, dat werd gezien als een risico. Er gingen zelfs kwade geruchten dat vrouwelijke soldaten vooral dienden ter vermaak van Nederlandse officieren. Bewijs hiervoor ontbreekt. Er zijn nauwelijks rapportages over zedeloos gedrag of vrouwen die ongetrouwd zwanger raakten. In reactie op de geruchten is op 30 december 1946 het Centraal Selectie Orgaan opgericht. Inlichtingen over de meisjes werden opgehaald bij werkgevers, de kerk, hun huisarts en hun vrienden. Een NSB-verleden leverde direct een afwijzing op, maar evenzo belangrijk was dat het meisje geen aanleg voor aanstootgevend gedrag toonde. Het snel gelegde verband tussen vrijheid en zedeloosheid ging voorbij aan de grote persoonlijke ontwikkeling die militaire vrouwen doormaakten. Uit een enquête onder VK-veteranen bleek dat de meeste vrouwen zich gewaardeerd en serieus genomen voelden in hun werk. De verhouding

Podcast *Mijn oma de soldaat*

Journalist Jorien Wallast maakte over het Vrouwenkorps KNIL de vijfdelige podcast *Mijn oma de soldaat*. De podcast vertelt het verhaal van 'Oma Mies', die in 1949 als VK-KNIL-soldaat naar Indië trekt. Mies Faber-van Bekkum (1921-2021) werkte als persoonlijk secretaresse van de commandant van Batavia. Oma Mies, in de podcast al achter in de negentig, vertelt tot in detail over haar werk, het bruisende uitgaansleven en de koloniale samenleving waar ze in terecht kwam.

Oma Mies herinnert zich vooral de mooie dingen van het militaire leven in Indië. Het is voor haar de periode waarin ze op eigen benen komt te staan. Ze ontmoet haar grote liefde Johannes en hun liefdesgeschiedenis ontvouwt zich als een sprookje. Het einde van de oorlog is voor haar persoonlijk een hevige teleurstelling: het betekent dat ze weg moet uit het land waar ze zich thuis voelt en dat ze Johannes moet achterlaten. In Nederland wacht haar niets dan grauwe luchten en bekrompen familieleden. Oma Mies vertelt haar verhaal aan haar kleindochter zonder terughoudendheid. Totdat het over haar keuze gaat om vrijwillig deel te nemen aan een koloniale oorlogsmiszie; na bijna tachtig jaar blijkt 'het verlies van Indië' nog steeds een gevoelig onderwerp. In de gesprekken tussen oma en kleindochter wordt geprobeerd een brug te slaan tussen de persoonlijke beleving van de jonge soldate Mies, de maatschappelijke discussie die in de decennia na de oorlog is ontstaan over het koloniale verleden en de rol die Nederland heeft gespeeld in de dekolonisatieoorlog. In de podcast wordt aan de hand van verschillende interviewfragmenten met Oma Mies, andere VK-veteranen en deskundigen een beeld geschetst van het Vrouwenkorps KNIL en het soldatenleven in de nadagen van het koloniale bewind in de Oost. De podcast is gemaakt in samenwerking met het Indisch Herinneringscentrum en omroep KRO-NCRV en te beluisteren op het podcastplatform van NPO Radio 1 en de gebruikelijke podcast-apps. Te vinden via www.nporadio1.nl/podcasts/mijn-oma-de-soldaat of via de QR-code hiernaast.

met hun mannelijke collega's werd als goed en respectvol ervaren. De carrièremogelijkheden waren beperkt (de hoogste rang was die van kapitein), maar het werk dat de soldates deden, was uitdagend en ze kregen relatief veel vrijheid in de invulling ervan. Ze werden, kortom, voor vol aangezien. In het overgrote deel van de getuigenissen werd de uitzending naar Indië als een van de ►

Militair legitimatiebewijs van Mies van Bekkum, uitgegeven in het trainingskamp van het vrouwenkorps te Bandoeng.

belangrijkste en meest positieve periodes van hun leven beschreven. De werkdagen waren door het tropische klimaat vrij kort, wat meer dan genoeg ruimte overliet voor ontspanning. Officieren stonden in de rij om de meisjes mee uit te nemen. Zoals VK-veteraan Mies van Bekkum memoreerde: 'In de avond was er geen meisje in het kamp. Geen een. Ze waren allemaal uit. Dat deed je daar.' Er waren dancings, jachtclubs en restaurants die zich exclusief vulden met officieren en hun gezelschap. De vrouwenkorpsen begonnen een hockeycompetitie, ze vulden de zwembaden en de tennisbanen, en maakten regelmatig uitstapjes naar wat we nu toeristische trekpleisters zouden noemen. Er reisden cabaretgroepen naar de Oost, muziekstukken werden opgevoerd en kerkdiensten verzorgd. Voor leden van de vrouwenkorpsen, op veilige afstand van de bloedige guerrillastrijd die woedde langs de landwegen, was de oorlog vaak niet meer dan wat ruis op de achtergrond. Ze waren jong, ze werkten hard en ze waren vrij. Ze ervoeren hun leven in vergelijking met het geploeter in naoorlogs Nederland als tamelijk verrukkelijk.

Terug naar Nederland

Het was uiteindelijk onder druk van de internationale gemeenschap dat Nederland zijn oostelijke kolonie opgaf. Op 23 december 1949 werd in zowel in Amsterdam als in Jakarta de soevereiniteitsoverdracht getekend. Het koloniale systeem werd ontmanteld, de Hollanders waren niet langer welkom. Een half jaar later, op 26 juli 1950 werd het KNIL opgeheven en al het personeel ontslagen. Het vrouwelijk personeel dat nog aanwezig was, werd opgenomen in de Landmacht en zo snel mogelijk gerepatriëerd. De vrouwelijke ex-militairen restte weinig anders dan de positie in te nemen die de maatschappij voor hen had gereserveerd: als huisvrouw en moeder. Het overgrote deel schikte zich in haar lot, maar de positie van de vrouw in het Nederlandse leger is nooit meer opgegeven. De vrouwen voor wie het nu heel normaal is om hun werkdagen in militair tenue door te brengen, treden in de voetsporen van hun moeders en grootmoeders die in de jaren veertig de stap naar het onbekende durfden te wagen. ■

Verder lezen en luisteren

G. Algra, e.a. (red.), *Militaire Ooggetuigen: Nederlands-Indië 1941-1949. Beleving, terugblik en doorwerking* (Utrecht 2021).

S. Kruijswijk-van Thiel, *Het Vrouwenkorps KNIL* (2004).

D. Van Reybrouck, *Revolusi* (Amsterdam 2020).

G.J. Schippers, *Het Vrouwenkorps van het Koninklijk Nederlands-Indisch Leger* (1985).

■ Podcast: *Mijn Oma de soldaat* (KRO-NCRV).

Met oma Mies de Historisch redeneren met een podcast

De podcast *Mijn Oma de Soldaat* gaat over 'Oma Mies', die zich aanmeldde voor het vrouwenkorps in het KNIL. Deze podcast geeft informatie over Nederlands-Indië in de Tweede Wereldoorlog en de dekolonisatie die daarop volgde. Aan de hand van de podcast kunnen leerlingen zich inleven in de onafhankelijkheidsstrijd door de opvallende en vaak vergeten rol van vrouwelijke KNIL-soldaten.

Wat?

De leerlingen gebruiken verschillende bronnen, waaronder de podcast *Mijn Oma de Soldaat*, om de situatie in Nederlands-Indië gedurende de dekoloniatieoorlog beter te begrijpen. Het verhaal van Oma Mies staat centraal en er worden delen van de podcast beluisterd, waarbij leerlingen deze informatie gaan verwerken.

(GS/K/4) behandelen bij hun schoolexamen.

■ havo/vwo die een praktijkvoorbeeld willen zien bij kenmerkend aspect 45: De dekolonisatie maakte een eind aan de westerse hegemonie in de wereld.

Hoe lang?

Twee à drie lessen van 50 minuten.

Hoe werkt het?

De podcast *Mijn oma de Soldaat* staat centraal in deze lessen. De docent laat de trailer van de podcastreeks horen en opent daarmee het thema. De lessen bestaan uit verschillende fases.

■ Fase 1: Oriëntatie

Leerlingen krijgen individueel een stukje tekst over Oma Mies te lezen. Daarna moeten ze, aan de hand van de tekst of eigen interesse, een vraag formuleren die ze graag aan Oma Mies zouden willen stellen.

■ Fase 2: Chronologie

De leerlingen worden in groepen van maximaal drie personen verdeeld. In hun eigen groepje krijgen de leerlingen een grote envelop met daarin een setje van zes gebeurtenissen uit de periode 1945-1949 in Nederlands-Indië. De leerlingen leggen deze bronnen op de juiste chronologische volgorde.

Voor wie?

Van de leerlingen wordt verwacht dat ze voorkennis hebben over de dekoloniatieoorlog in Nederlands-Indië na de Tweede Wereldoorlog. Bovenbouw vmbo, havo en vwo met geschiedenis als examenvak.

Wanneer?

Deze werkvorm past goed bij leerlingen van het:

■ vmbo-k/tl die De koloniale relatie Indonesië-Nederland

onafhankelijkheidsoorlog in

■ Fase 3: Levenslijn

Wanneer de docent de volgorde goedgekeurd heeft, halen de leerlingen een levenslijn uit de grote envelop. De zes gebeurtenissen uit de chronologie-opdracht zijn nu de zes gebeurtenissen op de levenslijn. De leerlingen moeten de gebeurtenissen bekijken vanuit twee perspectieven: het Nederlandse en het Indonesische.

■ Fase 4: Inzet podcast

Hierna kiest de groep maximaal drie gebeurtenissen waar ze zich verder in willen verdiepen. Bij deze vervolgstap moeten de leerlingen podcastfragmenten gaan luisteren. Ze scannen de QR-code die op het kaartje van de gebeurtenissen staat. De leerlingen kiezen nu een eigen verwerkingsvorm om het verhaal van Oma Mies en de onafhankelijkheidsstrijd in Nederlands-Indië vorm te geven. Denk aan een poster, infographic, journaal, krant, enzovoorts. Uitgangspunt is dat de leerlingen een weergave geven van de drie door hen gekozen gebeurtenissen.

■ **Fase 5: Analyse tijdsgeest**
Leerlingen analyseren enkele

bronnen die aantonen dat de omgang met het Nederlands-Indische verleden veranderd is sinds eind jaren veertig van de vorige eeuw. In de jaren vlak na de oorlog keek het grootste deel van de Nederlandse samenleving anders naar de acties van de Nederlandse soldaten in Nederlands-Indië dan nu. Leerlingen beantwoorden na het bestuderen van de bronnen de volgende vraag: in hoeverre is de zienswijze op de gebeurtenissen gedurende de onafhankelijkheidsstrijd in Nederlands-Indië veranderd? Hierbij is bewust gekozen voor een evaluatieve vraag omdat Van Boxtel en Van Drie stellen dat een evaluatieve vraag tot beter historisch redeneren leidt dan andere typen vragen (zie kader).

■ Mogelijke verdieping - Fase 6: Eigen mini-onderzoek en podcast

Wanneer de docent extra tijd heeft, kan die ervoor kiezen om de leerlingen aan de slag te zetten met een eigen mini-onderzoek. Dit kan een onderzoek zijn naar de eigen familiegeschiedenis of naar een

De zes componenten van historisch redeneren

1. Stellen van vragen.
2. Gebruik van bronnen.
3. Contextualiseren.
4. Argumenteren.
5. Gebruik van historische begrippen.
6. Gebruik van structuurbegrippen.

Van Boxtel en Van Drie (2008)

vooraf gekozen personage uit Nederlands-Indië. De relatie van de familie met Nederlands-Indië zou dan in een bredere context vormgegeven kunnen worden. In stijl van de podcast *Mijn Oma de Soldaat* zou de verwerkingsvorm een podcast kunnen zijn.¹

Jorien Wallast is journalist en podcastmaker. Ze werkt momenteel aan een boek over het Vrouwenkorps KNIL. **Pieter Mannak** is lerarenopleider geschiedenis aan de Hogeschool Utrecht en docent geschiedenis op het Koningin Wilhelmina College in Culemborg.

Wat levert het op?

Door het maken van deze opdrachten en het gebruik van de podcast kunnen leerlingen zich inleven in deze periode van het Nederlands-Indische verleden. Door het verhaal van de onafhankelijkheidsstrijd te koppelen aan Oma Mies wordt de 'grote geschiedenis' persoonlijk gemaakt en krijgen leerlingen meer inzicht in wat deze periode betekende voor een ooggetuige in Nederlands-Indië. Met de gekozen activerende werkvormen in de verschillende fases worden leerlingen gedwongen om de geschiedenis van meerdere kanten te bekijken en worden ze aangezet tot historisch redeneren. Dit lesplan dwingt de leerlingen bij vijf van de zes componenten (argumenteren, gebruik van bronnen, stellen van vragen, contextualiseren, gebruik van historische begrippen) uit het *framework* stil te staan. ■

Boven: Mies van Bekkum voor haar tijd bij het vrouwenkorps, begin jaren veertig.

1 U leest meer over de podcast als didactisch middel op p. 46 van deze *Kleio*.

Op www.vgnkleio.nl vindt u de handleiding bij deze les.

Klimaat in de geschiedenisles

Een pleidooi voor een nieuwe pijler in ons geschiedenisonderwijs

Recent is het nieuwe referentiekader gepubliceerd met daarbij ook het nieuwe referentiekader Tijd. Hierin zou wat mij betreft meer aandacht mogen zijn voor het integreren van een belangrijk onderwerp voor de geschiedenis van de mensheid: het klimaat.

René Vonk is docent geschiedenis op het Luzac Leiden en Den Bosch.

Wie zijn geschiedenis kent, is beter voorbereid op de toekomst,' zei Roosevelt.¹ Wij leven in een tijd waarin klimaatverandering een steeds grotere rol in ons leven gaat spelen. Het klimaat heeft echter altijd invloed gehad op de mens en heeft daarmee ook een grote invloed gehad op onze geschiedenis. Door in de geschiedenisles vooral de focus te leggen op politieke, culturele en economische geschiedenis, missen we een belangrijke oorzaak van historische processen. De wetenschap heeft de afgelopen jaren op dit terrein ook veel nieuws aan het licht gebracht, wat ons kan helpen het verleden beter te begrijpen en zo beter voorbereid te zijn op de toekomst.

Al vanaf onze vroegste prehistorische geschiedenis heeft de mens te maken met het klimaat. Zo heeft het klimaat invloed op wat voor soort samenleving er op bepaalde plekken ontstaat. Mensen waren tijdens de ijstijd, waarin er weinig groeide, gedwongen tot een nomadisch bestaan achter de mammoet aan.

Vruchtbare gebieden

Na de ijstijd veranderde dat. Aan het begin van het holoceen waren rivieren nog wild en onvoorspelbaar, maar dit veranderde rond 7.000 v.Chr. Er ontstonden brede en uiterst vruchtbare overstromingsgebieden langs de Gele Rivier, de Indus, de Nijl, de Tigris en andere rivieren die we associëren met de vroegste stedelijke gemeenschappen.² Tegelijk smolt er steeds minder poolijs waardoor de zeespiegel rond 5.000 v.Chr. stabiel werd en er minder zout water de binnenlanden in kwam.

Hierna volgde een periode met een stabiel klimaat waardoor jagers-verzamelaars op een ongekende schaal samen konden komen, op één plek konden blijven en tegelijk de landbouw kon ontstaan. Een ander sprekend voorbeeld is het Romeinse Rijk. Rond de Middellandse Zee heerste tussen 300 v.Chr. en 200 n.Chr. een optimaal klimaat. Dit viel samen met de bloei van het Romeinse Rijk. Vanaf 250 werd het klimaat echter instabieler en waren er meer misoogsten. Een lagere temperatuur in Europa verkleinde de graanoogsten en droogteperiodes in Afrika zorgden ook daar voor problemen.³ En dat terwijl Rome voor een zeer groot deel afhankelijk was van geïmporteerd graan uit Noord-Afrika. Tegelijk zorgde het voor het op drift raken van grote groepen mensen door grote droogte in Centraal-Azië in de vierde eeuw. Dit staat bekend als de volksverhuizingen. Deze uitdagingen samen zorgden dat het Romeinse Rijk uiteenviel in verschillende kleinere rijken en uiteindelijk helemaal verdween.

Goede tijden in de middeleeuwen

Meer recent, in de middeleeuwen, was er sprake van twee belangrijke klimatologische perioden. Het middeleeuws klimaatoptimum vond plaats tussen 950 en 1250. In die tijd was de temperatuur uitzonderlijk mild, waardoor lange zomers en milde winters zorgden voor goede oogsten.⁴ Dit valt niet toevallig samen met de periode dat steden op begonnen te komen in bijvoorbeeld de Lage Landen. Door betere oogsten was er meer te verhandelen en nam de welvaart toe. Deze periode werd gevolgd door wat bekend is geworden als

Uitsnede van 'Langs de rivier tijdens het Qingming Festival', een van China's bekendste kunstwerken. Te zien is het landschap rond de stad Bianjing (nu Kaifeng) aan de Gele Rivier tijdens een festival ter verering van voorouders. Oorspronkelijk geschilderd in de twaalfde eeuw, dit is een versie uit 1736.

Rechterpagina: Winterlandschap met vogelval, door Pieter Brueghel de Jonge, 1631. Collectie Brukenthal National Museum, Roemenië.

de kleine ijstijd. Een periode waarin juist strengere winters en kortere zomers waren. Dit leidde tot mislukte oogsten waardoor er bijvoorbeeld tussen 1315 en 1317 een grote hongersnood was en de pest om zich heen kon grijpen. De pest die bovendien was gemuteerd en op de mens was overgesprongen nadat een koude, droge zomer de oorspronkelijke gastheer (de gerbil) in Azië bijna had uitgeroeid.⁵ Deze kleine ijstijd hield aan tot ongeveer 1850 en zorgde er bijvoorbeeld ook voor dat er vaker conflicten waren in Europa door hongersnood, zoals de Dertigjarige Oorlog. Maar ook de uitkomst van oorlogen werd hierdoor anders. Zo konden de Franse legers door de kou gemakkelijk de Republiek innemen door binnen te vallen via een bevroren Maas.

Mens en natuur

De mens reageert niet alleen op een veranderend klimaat, maar heeft daarnaast al vanaf het begin invloed gehad op het klimaat en de natuur. De schaal waarop dat nu gebeurt, is natuurlijk ongekend, maar al vanaf de vroegste prehistorie was die invloed er. Steeds meer wetenschappers zijn het erover eens dat we nu in het antropoceen leven, al is het lastig aan te wijzen wanneer dat begint.⁶ Zo is de mens hoogstwaarschijnlijk de hoofdverantwoordelijke voor het verdwijnen van de grote zoogdieren als de mammoet uit het pleistoceen.⁷ Maar ook later is deze invloed merkbaar.

Recent is bijvoorbeeld ontdekt dat het feit dat miljoenen indianen stierven door de komst van de Europeanen ervoor zorgde dat er onder andere in het Amazonegebied zoals wij dat nu kennen enorm veel bos is ontstaan. De mensen verdwenen en het bos groeide exponentieel. Mogelijk intensiverde dit zelfs de kleine ijstijd!⁸ Zo hebben de ontdekkingsreizen naast de bekende gevolgen voor de natuur als het meebrengen van invasieve soorten, ook andere onvoorziene gevolgen gehad. Mensen denken ook al lange tijd na over de invloed van de mens op de natuur. Zo benoemde Alexander von Humboldt al in de verlichting dat 'het menselijk ras de macht bezat zijn natuurlijke omgeving te verwoesten, en dat dat catastrofale gevolgen kon hebben.'⁹ Dit krijgt bij het behandelen van de verlichting nu geen aandacht. De mens wordt beïnvloed door het klimaat en de mens beïnvloedt het klimaat. De uitdaging om daarmee om te gaan, loopt als een rode draad door de geschiedenis heen. Nu we te maken gaan krijgen met grote klimatologische veranderingen die bovendien grotendeels aan de mens toe te schrijven zijn, is het tijd om hier ook in ons geschiedenisonderwijs meer aandacht aan te besteden. Welke veranderingen zijn er geweest en hoe gingen mensen daarmee om? Hoe dachten mensen na over onze relatie met de natuur? Want alleen als je je geschiedenis kent, ben je voorbereid op de toekomst. ■

¹ Theodore Roosevelt in 1905 tijdens een toespraak op Harvard.

² D. Graeber en D. Wengrow, *The Dawn of Everything. A New History of Humanity* (Londen 2021), 286.

³ V. Rouet, *Wat bomen ons vertellen* (Tielt 2020), 166.

⁴ Auteur onbekend, *Kleine ijstijd: klimaatverandering van 1300 tot 1850*, isgiedenis.nl/nieuws/kleine-ijstijd-klimaatverandering-van-1300-tot-1850 (geraadpleegd op 5-7-2022).

⁵ L. Walschap, *Vijf manieren waarop weer en klimaat de geschiedenis een andere wending gaven* (25-08-2021), cultuurgeschiedenis.be/vijf-manieren-waarop-weer-en-klimaat-de-geschiedenis-een-andere-wending-gaven/ (geraadpleegd op 5-7-2022).

⁶ J. Tielbeke, *Welkom in het Antropoceen* (06-07-2016), groene.nl/artikel/welkom-in-het-antropoceen (geraadpleegd op 5-7-2022).

⁷ Florian Breier (reg.), *Das Eisenrätzel – Warum starben die Riesentiere aus?* (2019), te zien op Netflix (5-7-2022).

⁸ D. Graeber en D. Wengrow, *The Dawn of Everything*, 258.

⁹ A. Wulf, *De uitvinder van de natuur. Het avontuurlijke leven van Alexander von Humboldt* (2016), 89.

Hoe bruikbaar is de bron?

Werken met Historical Assessments of Thinking

Een *historical assessment of thinking* (HAT) is een goede werkwijze om leerlingen het beoordelen van de bruikbaarheid van bronnen te laten oefenen of te toetsen. Dit onderdeel van historisch denken en redeneren heeft vaak ook een plaats in het centraal examen. Hoe werkt een HAT en hoe zou een dergelijke opdracht kunnen worden beoordeeld?

Bart-Jan van Kleef was masterstudent geschiedenis bij de Lerarenopleiding van de Rijksuniversiteit Groningen en is docent geschiedenis op het Greijdanus in Hardenberg. **Tim Huijgen** is universitair docent en vakdidacticus geschiedenis bij de Lerarenopleiding van de Rijksuniversiteit Groningen.

1 Wineburg, S. (1991). Historical problem solving: A study of the cognitive processes used in the evaluation of documentary and pictorial evidence. *Journal of Educational Psychology*, 83, 73-87.

2 sheg.stanford.edu/list-history-assessments-thinking.

3 Smith, M., Breakstone, J., & Wineburg. (2019) History assessments of thinking: A validity study, *Cognition and Instruction*, 37, 118-144.

Met de snelle groei van ‘fake news’ neemt het belang van een kritische houding inzake bronnen toe. Daarnaast is het beoordelen van bronnen op bruikbaarheid een belangrijk onderdeel van het geschiedenisexamenprogramma. Om bronnen te beoordelen op bruikbaarheid zijn er volgens Wineburg drie strategieën te onderscheiden die leerlingen moeten beheersen.¹

Een eerste strategie is dat de leerling bronnen kritisch evalueren door na te denken over wie de bron schreef, wanneer en met welk doel (*sourcing*). Tevens moet de bron in een historische context geplaatst worden (*contextualization*). Ten slotte kunnen bronnen onderling worden vergeleken om overeenkomsten en verschillen te ontdekken, en deze te verklaren (*corroboration*). Soms wordt ook nog de strategie van *close reading* toegevoegd. Hierbij letten leerlingen op het gebruik van taal en woordkeuze van de auteur.

Historical Assessments of Thinking (HAT's) kunnen een goede manier zijn om formatief te evalueren of leerlingen bovenstaande strategieën beheersen, maar zijn niet echt bekend bij Nederlandse geschiedenisdocenten. Het principe van de HAT

is ontwikkeld door de *Stanford History Education Group* (SHEG) en op hun website staan meer dan honderd voorbeelden.² Bij de ontwikkeling van een HAT doorloop je als docent drie stappen:

1. Identificeer welk onderdeel van het historisch denken geëvalueerd moet worden.
2. Zoek relevante historische bronnen.
3. Ontwerp een rubric met drie niveaubeschrijvingen (competent-groeiend-basis).

Met de rubric kunnen docenten en leerlingen hun antwoorden classificeren waardoor het leerproces van leerlingen zichtbaar wordt. Hiervoor moeten de HAT's regelmatig worden ingezet, bijvoorbeeld aan het einde van een tijdvak of toetsperiode.

Het is aan te raden om in de rubric voorbeeldantwoorden van leerlingen op te nemen bij de verschillende niveaus. Op deze manier hebben zowel leerlingen als docenten een beter beeld bij de verschillende niveaus. Bij sommige HAT's op de website van de SHEG zijn deze voorbeelden al opgenomen.

Snel inzicht

Het grote voordeel van de HAT's is dat ze op een praktische en snelle manier inzicht geven aan docenten en leerlingen in hoeverre leerlingen historische vaardigheden beheersen. Dit komt doordat HAT's een combinatie zijn van een gesloten keuze-optie (bijvoorbeeld eens/oneens of het selecteren van één gegeven uit een lijst met vier mogelijkheden) en een open antwoordmogelijkheid. Door te kijken naar de gesloten vragen kunnen docenten snel peilen hoe leerlingen ervoor staan met betrekking tot een specifieke vaardigheid, maar uitgebreidere feedback is tevens mogelijk wanneer antwoorden van leerlingen worden ingedeeld in de drie niveaus in de rubric. Als praktisch voorbeeld hebben wij twee verschillende HAT's vertaald die zich richten op het beoordelen van de bruikbaarheid van bronnen.

De eerste HAT gaat over de bruikbaarheid van een schilderij uit 1932 om de ontmoeting tussen de *Native Americans and the Pilgrim Fathers* in 1621 te onderzoeken. Het belangrijkste doel van deze HAT is dat leerlingen notie hebben van het gat in de tijd tussen de gebeurtenis en bron, en daarnaast de implicaties van dit gat voor de

FOTO: LIZA SUMMER VIA PEXELS.

Schilderij over de eerste Thanksgiving in 1621. Geschilderd door Jean Leon Gerome Ferris in 1932.

betrouwbaarheid van de bron kunnen uitleggen. De tweede HAT gaat over de Vietnamoorlog waarbij leerlingen moeten aangeven hoe bruikbaar een interview met de toenmalige Amerikaanse minister van Defensie is voor het verklaren van de Amerikaanse nederlaag. Het belangrijkste doel bij deze HAT is dat leerlingen het feit selecteren dat onthult dat de minister van Defensie (Melvin Laird) de schuld voor de Amerikaanse nederlaag in Vietnam wilde vermijden door de Zuid-Vietnamese troepen af te schilderen als onvoldoende toegewijd aan de strijd.

In de klas

Het werken met de eerste HAT in een combinatieklas havo/vwo 4 leert ons dat goede leerlingen in staat zijn om het gat in de tijd (1621 vs. 1932) te signaleren. In hun onderbouwing verschillen echter ook de goede leerlingen in diepgang. Sommigen noteren het tijdsverschil en leggen uit dat het schilderij niet heel betrouwbaar is. Anderen geven tevens aan dat zij informatie missen over de auteur van het schilderij: heeft hij het schilderij gemaakt op basis van goede bronnen?

Zwakkere leerlingen nemen geen notie van het gat in de tijd en nemen de bron aan als 'waar'. Op basis van deze inzichten kon de docent snel bepalen wie er nog uitleg (op maat) nodig had met betrekking tot deze vaardigheid. Ook uit onderzoek blijkt dat HAT's verschillende vormen van het historisch denken en redeneren zichtbaar kunnen maken.³

Veel geschiedenisdocenten willen graag formatief handelen in hun lessen, maar vakspecifieke en valide instrumenten die snel en praktisch inzicht geven in waar leerlingen staan, ontbreken vaak. HAT's bieden deze mogelijkheid. De drie ontwerpprincipes en voorbeelden in dit artikel laten zien hoe HAT's kunnen worden ontwikkeld. Wellicht is het een idee om een goede database met Nederlandse HAT's te lanceren? ►

HAT 1: De eerste Thanksgiving (opdracht)

Je ziet hier een schilderij over de eerste Thanksgiving in 1621. Geschilderd door Jean Leon Gerome Ferris in 1932.

EEN STELLING: Het schilderij *The First Thanksgiving* (1621) helpt historici de relatie te begrijpen tussen de Native Americans en de kolonisten (Pilgrim Fathers) in 1621.

VRAAG: Ik ben het eens / oneens met deze stelling (omcirkel de juiste keuze). *Onderbouw kort jouw keuze.*

Rubric

Om de vraag van de HAT correct te beantwoorden, moeten leerlingen zowel de datum van de gebeurtenis (1621) als de datum van het schilderij (1932) benoemen, en begrijpen dat de tussenliggende tijd de bron minder bruikbaar maakt voor een historicus die probeert meer te weten te komen over de eerste Thanksgiving.

Niveau	Omschrijving
Competent	De leerling legt uit waarom het tijdsverschil de betrouwbaarheid van de bron beperkt als bewijs van wat er gebeurde tijdens de eerste Thanksgiving.
Groeiend	De leerling evalueert de betrouwbaarheid van de bron, maar geeft geen volledige uitleg over de problemen die worden veroorzaakt door het tijdsverschil.
Basis	De leerling herkent het tijdsverschil niet en neemt in plaats daarvan het schilderij als waarheid aan of geeft een irrelevant antwoord.

Minister van Defensie Melvin Laird spreekt de pers toe in Saigon, 1971.

HAT 2: Vietnamoorlog (opdracht)

Gebruik het interview, de achtergrondinformatie en de aanvullende feiten om de vraag te beantwoorden.

ACHTERGRONDINFORMATIE:

Dit interview met Melvin Laird werd in 1981 afgenomen voor een documentaire genaamd *Vietnam: een televisiegeschiedenis* die werd uitgezonden op PBS. Laird diende als minister van Defensie van de Verenigde Staten tussen 1969-1973.

INTERVIEW:

Interviewer: Er lijkt in dit land een gevoel te zijn onder de mensen dat de oorzaak voor de nederlaag in Vietnam niet de communisten in Vietnam waren, maar onze eigen politici. Kunt u daar op ingaan?

Laird: Nou, ik denk niet dat we in Vietnam zijn verslagen. Ik denk de Zuid-Vietnamezen werden verslagen. De Zuid-Vietnamezen werden niet verslagen door een gebrek aan materiaal of

training, maar vanwege een gebrek aan wil en verlangen om het hoofd te bieden aan de Noord-Vietnamezen en de toenemende steun die de Noord-Vietnamezen in die periode kregen van de Sovjet-Unie. De nederlaag was een nederlaag voor de Zuid-Vietnamezen. Daar is geen discussie over.

AANVULLENDE FEITEN:

1. Laird was minister van Defensie toen de VS hun troepen uit Vietnam terugtrokken.
2. Laird diende onder president Richard Nixon, die op 9 augustus 1974 na een schandaal aftrad, nadat er aanwijzingen waren dat hij een inbraak in het Watergate Hotel had verdoezeld.
3. Dit interview werd afgenomen zes jaar nadat het Noord-Vietnamese leger het Zuid-Vietnamese leger versloeg.
4. Volgens *The New York Times* hebben de Verenigde Staten 148 miljard dollar uitgegeven in Zuid-Vietnam van 1961-1975.

VRAAG: Welk van de bovenstaande feiten heeft als gevolg dat je twijfelt aan de betrouwbaarheid van dit interview als bewijs voor wie verantwoordelijk was voor de afloop van de Vietnamoorlog? *Feit ... [noteer hier het nummer] kan ervoor zorgen dat ik twijfel aan de betrouwbaarheid van het interview, omdat: ...*

Rubric

Om de vraag in deze HAT correct te beantwoorden, moeten leerlingen feit 1 selecteren en uitleggen waarom dit kan leiden tot twijfel over de betrouwbaarheid van het interview als bron voor het verklaren van het einde van de Vietnamoorlog. Feit 1 onthult namelijk dat Laird minister van Defensie was toen de Verenigde Staten hun troepen uit Vietnam terugtrokken. Laird wilde de schuld voor de Amerikaanse nederlaag in Vietnam vermijden door de Zuid-Vietnamese troepen af te schilderen als onvoldoende toegewijd aan de strijd. ■

Niveau	Omschrijving
Competent	De leerling kiest het juiste feit en legt uit hoe dit twijfel doet rijzen over de betrouwbaarheid van de bron.
Groeiend	De leerling selecteert het juiste feit, maar geeft geen adequate of volledige uitleg over hoe dit leidt tot twijfel over de betrouwbaarheid van de bron.
Basis	De leerling selecteert niet het juiste feit of selecteert het juiste feit, maar geeft geen relevante uitleg.

Politiek is Grieks

De verschillende Griekse politieke stelsels

We spreken Grieks als we aan politiek doen, te beginnen met het woord 'politiek' zelf.

Het bijvoeglijk naamwoord *politikos* betekent: wat met de *polis* te maken heeft. Daarom heet het – gedachtenrijke – werk dat Aristoteles over staatkunde schreef, *Politika*, dus 'poliszaken'.

De Grieken kenden verschillende politieke vormen.

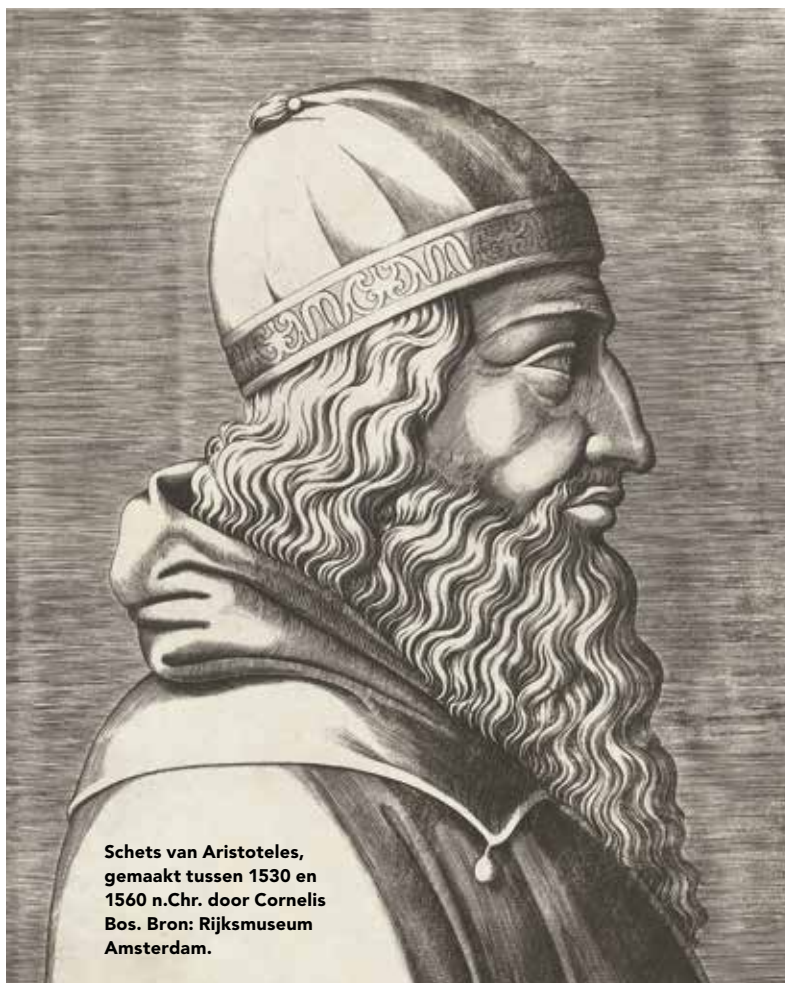
Nu hebben de lezers van dit blad in hun opleiding vast geleerd om *polis* te vertalen als 'stadstaat'. Deze term wekt echter de verkeerde associatie met een stad die ook een staat is zoals Singapore en Monaco. Beter is het daarom te spreken van 'kantonstaat' en te denken aan Andorra, San Marino en de Zwitserse kantons, zoals Uri, Schwyz, Unterwalden, Glarus en Appenzell, waarvan de laatste twee een haast antieke volksvergadering hebben.

De honderden kantonnale eenheden waarin het antieke Hellas was verdeeld, hadden ieder hun eigen instituties, die in de loop van de tijd veranderden. De interne ontwikkeling en de vergelijking met andere *poleis* (liever niet 'polissen', dat is iets van verzekeringen) scherpten het denken en schiepen een rijk 'politiek' vocabulaire, dat voortkwam uit polemiek. De vanouds machtigen rechtvaardigden hun positie door die als 'bestenmacht', *aristokratia*, te rechtvaardigen. Nee, zeiden voorstanders van de volksmacht, *dēmokratia*, het is 'weinigenmacht', *oligarchia*, of 'rijkdommacht', *ploutokratia* ('ou' uit te spreken als een 'oe'). De tegenstanders van de volksmacht lieten zich niet kennen en betitelden *dēmokratia* als 'tuigmacht', *ochlokratia*.

Het Grieks, dat nog makkelijker dan het Duits neologismen kon scheppen, heeft een rijk arsenaal aan woorden met het achtervoegsel *-kratia* of *-archia*. Sommige zijn nog steeds in gebruik: *monarchia*, *autokratia*, *theokratia*, *anarchia*, *hiërarchia*. Nog talrijker zijn de woorden die in het moderne spraakgebruik geen plaats hebben, maar die wel zouden kunnen krijgen – voorbeelden in het kader. De Griekse suffixen voor 'macht' zijn tot de dag van vandaag productief. Nieuwe samenstellingen met *-cratie/archie* zijn doorgaans afkeurend, zoals de lang niet uitputtende lijst in het kader laat zien.

Wat is het beste bestel?

Hoe het politieke denken vorm kreeg, laat ons een debat bij Herodotos over de beste staatsvorm zien. Het zou in Perzië in 522 v.Chr. zijn gehouden. Toen hadden enkele prominenten een einde gemaakt aan het koningschap van een usurpator. Ze zouden zich toen hebben afgevraagd welke ►

Griekse woorden

Nog meer Griekse woorden op *-kratia* en *-archia*:

timokratia (macht naar waarde), *gynaikokratia* (vrouwenmacht), *isokratia* (gelijkmacht), *thalassokratia* (zeemacht), *polyarchia* en *dysarchia* (betekenis duidelijk). Historisch bepaald waren het afkeurende *doulokratia* (slavenmacht) en *theatrokratia* (heerschappij van het theaterpubliek).

Nieuwvormingen op *-cratie* en *-archie*, alfabetisch:

adhocratie, aidocratie (respectmacht), corruptocratie, dikastocratie (rechtersmacht, een baudetisme), fractiecratie, kleptocratie, media-cratie, meritocratie, mobilocratie, mollarchie (macht van de moellahs), phallocratie, plantocratie (plantersmacht in Suriname), robinocratie (macht van de robe = juristentoga), stratocratie (leger-macht), sjoeracratie (islamitische overlegdemocratie), quangocratie (bestuursvorm middels *quasi*-autonome *ngo*'s, term verzonnen door Frank Ankersmit).

staatsvorm ze zouden invoeren. Hoewel de geschiedschrijver verzekert dat het debat echt heeft plaatsgevonden, zijn wij even sceptisch als het antieke publiek, ondanks Herodotos' instaan voor de waarheid. Hoogstens kan Herodotos de mededeling van zijn Perzische zegsman dat er meningsverschillen bij de groep leiders waren, zeer Grieks hebben geïnterpreteerd.

Ter discussie stond de keuze tussen democratie, oligarchie en monarchie. Als eerste sprak ene Otanes. 'Mij dunkt dat niet een van ons alweer alleenheerser (*monarchos*) moet worden, want dat is aangenaam noch goed. Jullie hebben immers gezien waartoe de mateloosheid (*hybris*) van Cambyses (de laatste legitieme koning) heeft geleid [...] Hoe zou er goeds kunnen komen van een monarchie, waaraan het immers vrijstaat zonder verantwoording af te leggen te doen wat zij maar wil? Zelfs als de alleenheerser de beste man is, zal hij uit zijn evenwicht raken en aan *hybris* lijden door alle voordelen die hij geniet.' Met zo'n vorst is het slecht kersen eten: hij is wantrouwig, jaloers en begunstigt de slechte sujetten. 'Het allerergste ga ik nu zeggen. De traditionele rechten gooit hij omver, hij schendt vrouwen en doodt mensen zonder vorm van proces. Als de massa echter de macht bezit, heeft ten eerste dat systeem de altermooiste naam: gelijkberechtiging (*isonomia*).

'Met zo'n vorst is het slecht kersen eten: hij is wantrouwig, jaloers en begunstigt de slechte sujetten'

Ten tweede doet het volk niets van wat de alleenheerser doet: door lot beheert het de ambten, het verplicht de magistraat tot verantwoording, het laat alle besluiten aan de gemeenschap over. Ik geef dus als mijn mening dat we de monarchie achterwege moeten laten en het volk sterk maken, want bij de meerderheid is het algemeen belang er het beste aan toe.'

De volgende twee sprekers pleiten respectievelijk voor oligarchie en monarchie. Zoals dat in een verhaal hoort, wint de laatste spreker Dareios het pleit en het koningschap. Deze foute keuze verklaart voor Herodotos het fundamentele verschil tussen 'Europa' en 'Asia', de wereld van vrije burgers tegenover die van slaafse onderdanen. Geen wonder dat in de grote Perzische Oorlog de 'Europeanen' wonnen bij Marathon in 490 v.Chr. en Salamis in 480 v.Chr.

Mannen zijn de polis

De 'Europese' Atheners die bij Marathon en Salamis de superioriteit van de democratie bewezen, waren natuurlijk mannen. 'Mannen zijn immers de polis,' zei de commandant Nikias toen 413 v.Chr. de Atheense expeditiemacht op Sicilië in

een hopeloze situatie verkeerde. In de context ging het natuurlijk om een aansporing tot moed, maar de uitspraak behelst de algemene waarheid dat een polis de gemeenschap van weerbare mannen was. Alleen als nachtmerrie, en wel in de mythe van de Amazonen, kwamen strijdbare vrouwen voor, maar ze dolven wel het onderspit tegen de helden, zoals Theseus, die orde en beschaving brachten. Op een reeks (slecht bewaarde) metopen van het Parthenon was een strijd tegen die feeksen afgebeeld, als mythische prefiguratie van de strijd tegen de Perzen.

Natuurlijk is het volkomen anachronistisch de Atheense democratie te verwijten dat zij vrouwen (en slaven en metoiken) uitsloot van het burgerschap: stemrecht voor vrouwen is een heel recent verschijnsel. Het is al heel wat dat er een mythische rechtvaardiging voor de uitsluiting werd bedacht. De goden waren het oneens over wie de beschermer van Athene zou worden, Poseidon of Athena. Om tweespalt te voorkomen, liet Zeus de beslissing aan de bewoners over. Om hen te paaien gaf Poseidon hun het paard, maar Athena de (veel nuttiger) olijfbom. Bij de stemming kozen de vrouwen voor Poseidon, de mannen voor Athena. Omdat de stemmen stakten, moest Zeus toch nog de knoop doorhakken, natuurlijk ten gunste van de godin, die uit zijn eigen door Hephaistos gekleefd hoofd gesproten was, zoals het oostfronton van het Parthenon laat zien. Omdat gebleken was dat de vrouwen verkeerd kozen, werd hun voor altijd het stemrecht ontzegd. Het westfronton van het Parthenon brengt het verhaal in beeld.

Naast het mannelijke *polites*, 'polisser', bestond ook het vrouwelijke *politiss*, maar in die hoedanigheid was de vrouw de hoedster van het huishouden, de *oikos*, en nam ze deel aan de religieuze festivals van de burgergemeenschap. En ze moest natuurlijk *politai* in de wereld zetten.

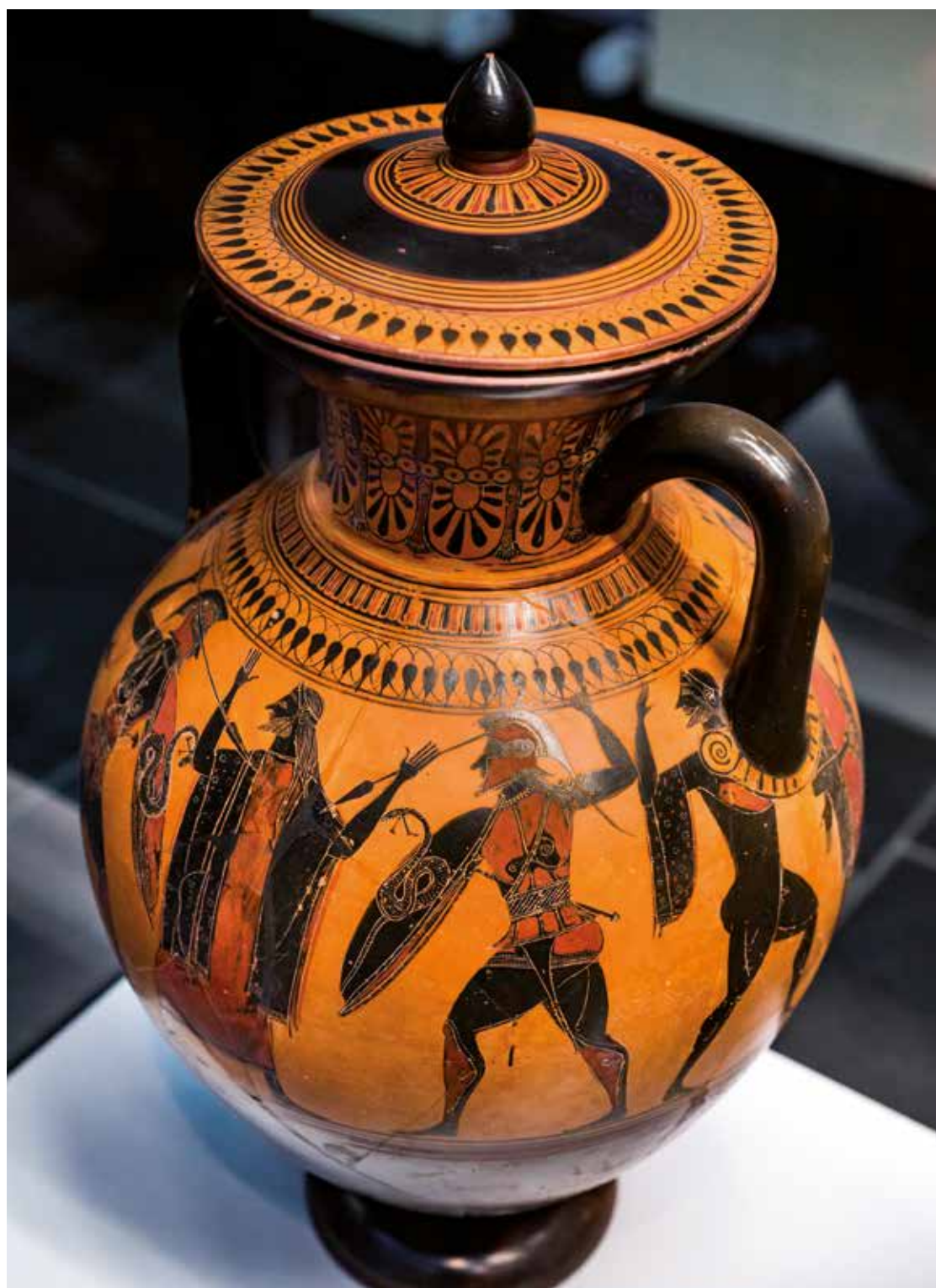
De weerbaarheid van de *polites* bepaalde zijn politieke gewicht. In de vroegste, de homerische tijd waren het de individuele helden die in tweegevechten de strijd beslisten. Later waren het zwaarbewapende infanteristen die zich schild aan schild tot een linie aaneensloten. Naar het schild, *hoplon*, werden die voetknechten *hoplitai* (woordaccent op de tweede lettergreep) genoemd. Het front dat zij vormden, was in het Grieks een *phalanx*, vandaar de handboekbenaming 'phalanx der hoplieten', soms door onderwijsdieren misverstaan als de 'faalangst van de hoplieten'.

De phalanx beruiste op samenwerking van de strijders: de linie hield stand zolang de schilden één front vormden. Het verlies van het hoplon stond dan ook voor diepe schande. De moeders van Sparta riepen hun zonen toe dat ze moesten terugkeren 'met het schild, op het schild (als gesneuvelde), maar niet zonder het schild'. De dichter Tyrtaios spoorde in zijn strijdliederen de

jonge strijders van Sparta aan tot de echte hoplietenmentaliteit: 'Jongemannen, lever strijd door naast elkaar te blijven, en begin niet de schandelijke vlucht en paniek.'

Het epische ideaal van de individuele heldenmoed maakte plaats voor de verheerlijking van de corpsgeest. De militaire kameraadschap had zijn weerslag in politieke veranderingen. Samen eisten de hoplieten als de weermacht van de polis zeggenschap op. Niet langer maakten de aristocratische landbezitters de dienst uit. Boeren uit de middenklasse, handelaars en fabrikanten waren immers ook in staat de dure uitrusting van de hopliet aan te schaffen en zo *timè* te krijgen, dat wil zeggen waarde/aan zien. Alle *poleis* maakten, in verschillende tempi, de overgang naar een bestel

waarvoor *timokratia* het passende etiket is. Hoezeer weerkracht de politieke macht bepaalde, maakt Athene duidelijk: bij Marathon (490 v.Chr.) waren het nog de hoplieten die de Perzen een lesje leerden. Hun urnen werden in een heuvel ter plaatse bijgezet als het collectief van polisheröen. Tien jaar later beschikte de 'polis der Atheners' over een vloot van oorlogsgaleien. Ze werden geroeid door burgers uit de laagste vermogensklasse, voor wie geen rol op het slagveld was weggelegd. Bij Salamis (480 v.Chr.) bleken ook zij de mannen die de polis uitmaakten. Zelfs een brommerige criticus van de democratie, die we aanduiden als 'De Oude Oligarch' erkende dat er een direct verband was tussen de Atheense zeemacht en zijn democratie. ▶

Twee hoplieten worden gescheiden door een man, ca. 540-520 v.Chr. Bron: Staatliche Antikensammlungen, München.

Drie paren politeia

Er ontwikkelde zich de idee dat er drie principes bestaan om een polis te organiseren: de macht kon bij een eenling liggen, bij een elite of een meerderheid. Ieder van de bijbehorende vormen kon goed of slecht uitvallen. *Aristokratia* kon worden gehoord als *oligarchia* en *dèmo*kratia als *ochlo*kratia. De ontaarde monarch was *tyrannos*.

De goede vorm van *politeia* kwalificeerde Plato als 'welwettig', *eunomos*, de slechte tegenhanger was *anomomos*. Bij monde van Socrates presenteert hij de 'eunomische' monarchie als het beste bestel. De democratie was maar niets: als het om 'welwettigheid' ging was zij de slechtste. Cynisch bekeken vanuit 'wederrechtelijkheid', *paranomia*, was volksmacht de beste vorm. Niet voor niets heeft Karl Popper het eerste deel van zijn *The Open Society and Its Enemies* de ondertitel *The Spell of Plato* gegeven. Hij ziet in de Atheense filosoof de wegbereider van totalitair denken, dat in marxisme en fascisme is uitgemond.

– hij geeft ook een verklaring voor dat proces, te weten de superioriteit van het Romeinse bestel. Om zijn punt te verduidelijken beschrijft hij eerst hoe *poleis* zich plegen te ontwikkelen. In een vroeg stadium van een samenleving, vooral als de nood aan de man is, is er behoefte aan een leider. Als die vanzelfsprekende monarchie een beschaafde vorm aanneemt, kan zij gelden als koningschap, *basileia*. De *basileus* oefent zijn macht uit tot nut van het algemeen. Maar 'van nature' zal de *basileia* onder de opvolgers verworden tot *tyrannis*: de monarch is dan louter uit op eigenbelang. Dan zal er een omslag, *metabolè*, plaatsvinden: de betere elementen nemen de macht over. De dan ontstane *aristokratia* dient aanvankelijk het algemeen belang. Maar zoals de menselijke natuur nu eenmaal is zullen ook de nazaten van die besten alleen hun macht willen behouden. Zo ontstaat de regentheerschappij van de *oligarchia*. In de 'cyclus van staatsbestellen', *anakyklòsis politeiòn*, 'zal het bestel de mooiste van alle namen aannemen, vrijheid en

'De kracht van democratie is dat ze tijdens de volgens de regels gevoerde strijd om de macht de regels kan veranderen'

De gulden middenklasse

Het lijkt zo'n cliché, de gulden middenweg. Het was echter een briljant nieuw idee van Aristoteles. Hij was wel leerling van Plato, maar zoals hij zei: 'Lief is me Plato, maar meer lief de waarheid.' Terwijl deze uit was op het ideale, zocht Aristoteles het in de balans. Zo was echte dapperheid het midden tussen roekeloosheid en lafheid. Vrijgevigheid ligt tussen verkwisting en gierigheid. En het beste bestel, waarvoor hij in *Politika* pleit: vermijdt de euvels van oligarchie én van democratie. Middenklassers, *mesoi*, zijn onontbeerlijk: zij zorgen voor matiging en bezadigdheid. Aristoteles is hoogst actueel, want ook moderne sociopolitieke studies wijzen op het belang van een middenklasse voor democratie. De school van Aristoteles maakte materiaalstudies van de staatsinrichting van niet minder dan 158 *poleis*. Alleen die van Athene is door een gelukkige papyrusvondst grotendeels bewaard – en sinds kort in het Nederlands beschikbaar.

De cirkelgang van politeiai

Veel pragmatischer is de benadering van Polybios (203-120 v.Chr.), de modernste antieke historicus. In zijn *Historiai*, dus de geschiedenis van zijn eigen tijd, beschrijft hij hoe de hele wereld van de Middellandse Zee in de macht van Rome is gekomen, in de 53 jaar vanaf de aanloop van de Tweede Punische Oorlog in 220 v.Chr. tot 168 v.Chr. toen het Macedonische leger het aflegde tegen de Romeinse legioenen in de Slag bij Pydna. Hij laat het echter niet bij descriptie, maar – dat maakt hem modern

Een standbeeld van Polybios voor het parlement in Wenen.

democratie (*eleutheria kai dèmonokratia*), maar in feite de slechtste naam verdienen: *ochlokratia*.⁷ Al gauw zal namelijk het algemeen belang uit het oog worden verloren. De meerderheid zal haar macht gebruiken om zichzelf in de watten te leggen, met uitkeringen enzo. Onherroepelijk gevolg is een geweldsheerschappij. Ook daarvoor heeft het Grieks een woord: *cheiokratia*, letterlijk: handmacht, dus zoiets als ‘vuistmacht’. In de chaos zal een leider de macht grijpen. Met deze ‘monarch’ begint de cyclus dan opnieuw.

Tot zover de theorie van de *anakyklòsis politeiòn*, cyclus van staatsbestellen, die Polybios als gangbaar presenteert. Maar dan komt hij met de verrassende mededeling dat Rome zich aan deze onherroepelijke cirkelgang heeft onttrokken. Het heeft namelijk op gelukkige wijze de sterke elementen van ieder van de drie machtsprincipes gemengd: de consuls met hun haast vorstelijke positie delen de macht met het aristocratische orgaan van de senaat en met de volksvergadering, die uiteindelijk de wetten goedkeurt en over oorlog beslist. Rome heeft een gemengd bestel, waardoor alle lagen van de samenleving harmonieus samenwerken en daardoor een grote dynamiek hebben. Zo heeft Rome aan de wereld zijn wil kunnen opleggen. Tot voor kort zou een moderne democraat verzucht hebben ‘eind goed al goed’. De liberale democratie leek het einde van de geschiedenis. Democratie is immers de beste staatsvorm, juist omdat zij nooit af is. Haar kracht is dat ze tijdens de volgens de regels gevoerde strijd om de macht de regels kan veranderen.

De gemengde staatsvorm

Polybios, waarnemer van een machiavellistisch pragmatisme, wijst boven de evenwichtige constitutie het vasthouden aan religieuze rituelen aan als de factor aan die Rome verband gaf. Als ontwikkeld Helleen keek hij meewarig naar het stimuleren van godsvrees, ongeveer zoals een Europeaan naar de gelovigheid van de VS kijkt. Maar de Romeinse staatslieden hadden groot gelijk de godsdienstige poppenkast in stand te houden. Polybios zou zich hebben kunnen vinden in Machiavelli's advies: ‘Vorsten of republieken die gespaard willen blijven voor perioden van verval, dienen vóór alles de religieuze tradities voor verval te behoeden. [...] Alles waarmee die godsvrucht gebaat is dienen zij (leiders van een republiek of een rijk) te begunstigen en te bevorderen, ook al kunnen ze daar zelf niet in geloven’ (mijn cursivering). Als republikein geloofde de Florentijn in de gemengde constitutie. Of hij dat idee rechtstreeks aan Polybios ontleende is onzeker – in het Florence van zijn dagen waren er wel enkele gedeeltelijke vertalingen van de *Historiai* in omloop. Maar stellig kon hij zich vinden in wat Cicero, die Polybios' werk kende, in zijn *Over de republiek* schreef over de *permixta constitutio*. De Romeinse staatsman

was de laatste antieke bedrijver van politiek denken, dat stierf met de ondergang van de Romeinse republiek. Het komt als cynische spot over als de redenaar Aristoteles in de tweede eeuw na Christus het keizerschap beschrijft: ‘Er is een gemeenschappelijke werelddemocratie ontstaan onder de beste bestuurder en ordenaar’.

Toen en nu

Ik heb scholieren en studenten weleens de opdracht gegeven: bedenk welke kritiek een uit het graf opgestane Athener op onze democratie zou hebben. Zo'n antieke analyticus zou ons systeem stellig niet als volksmacht beschouwen: ‘Waar is de volksvergadering waartoe alle *politai* toegang hebben? Waarom is bij jullie verkiezing de manier om ambtsdragers aan te wijzen? Voor ons is loting het geëigende democratische middel.’ Soms leidde

‘In Athene waren facties taboe. Een door verkiezingen tot stand gekomen volksvertegenwoordiging zou een gruwel zijn’

ik de opdracht in met: schrijf eens op wat volgens jou democratie is. Altijd werden partijen, verkiezingen en volksvertegenwoordiging genoemd. In Athene waren facties echter taboe: de burger moest individueel zijn standpunt bepalen. Een door verkiezingen tot stand gekomen volksvertegenwoordiging zou helemaal een gruwel zijn. En inderdaad is bijvoorbeeld het Amerikaanse Huis van Afgevaardigden juist ingevoerd om te voorkomen dat boeren en ambachtslieden het voor het zeggen kregen. Deze kerels waren niet in staat om naar Philadelphia, New York of Washington af te reizen zoals de heren wel konden. Niet voor niets roept de rechtse John Birch Society in de VS op reclameborden: ‘This is a Republic, not a Democracy. Let's keep it that way.’ Onze democratie zou door de antieke waarnemer hoogstens erkend worden als een gemengd bestel. ■

Verder lezen

Aristoteles *Politica*, vert. Jan Maarten Bremer en Ton Kessels (Historische Uitgeverij, Groningen 2011).

Aristoteles *De staatsinrichting van Athene*, vert. Ton Kessels, inl. Josine Blok (Boom, Amsterdam 2019).

Polybios *Wereldgeschiedenis 264-145 v.Chr.*, vert. Wolther Kassies, 2 delen, (Athenaeum-Polak & Van Gennep, Amsterdam 2007). Deze eerste volledige vertaling van Polybios' *Historiai* is spijtig genoeg al snel verramsjt. Ik heb een extra exemplaar nog in plastic verpakking; die doe ik graag over aan een geïnteresseerde voor een niet-antiquarische prijs.

Niccolò Machiavelli *Discorsi. Gedachten over Staat en Politiek*, vertaling Paul van Heck (Ambo, Amsterdam 1997, 2007⁴).

Athene. *De eerste democratie*, Anton van Hooff (Ambo/Anthos, Amsterdam 2011).

Perspectieven in beeld

Strips en stripmakers over Indonesië

Terwijl Nederlanders strips maakten over de historische Nederlands-Indonesische relaties, maakten Indonesiërs strips over hetzelfde onderwerp, maar wel heel anders. Welke beelden van het verleden werden aan weerszijden geschetst?

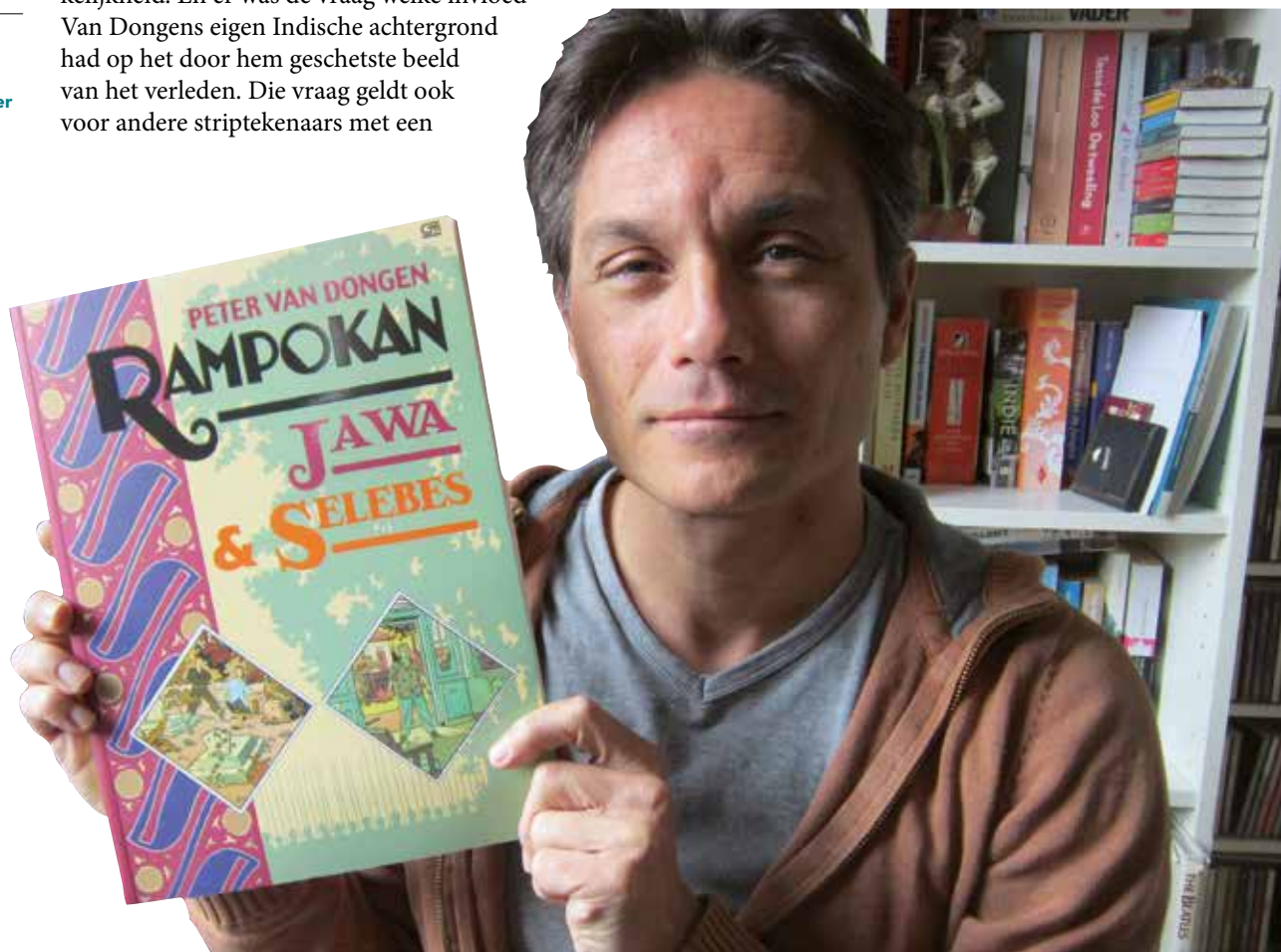
Tom van der Geugten is Indische Nederlander, docent en educatief auteur.

Toen de eerste bladzijden van de strip *Rampokan* in 1998 in *Het Parool* verschenen, schreef een Indische Nederlander verontwaardigd: 'Geachte redactie, waar bent u mee bezig? Ik bedoel de ranzige strip *Rampokan Java* van Peter van Dongen. Is het een kritisch-satirische strip over een betreurenswaardige politieke gang van zaken in Nederlands-Indië? Het gaat mij niet om de Nederlandse dienstplichtigen die ook maar gestuurd werden voor deze vuile klus, het gaat mij erom dat een aanzienlijke groep mensen die "iets" met Indië of Indonesië heeft voor de zoveelste maal onderuit wordt gehaald.' Het was een primaire reactie van een uit Indonesië afkomstige Nederlander die zich afzette tegen het antiekoloniale karakter van de strip.

Rampokan gaat over het Nederlandse militaire optreden in Indonesië in 1946 en 1947. De strip heeft sinds zijn verschijning veel aandacht en waardering gekregen in binnen- en buitenland. Reacties en discussies gingen vaak over de vraag in hoeverre de strip klopt met de historische werkelijkheid. En er was de vraag welke invloed Van Dongens eigen Indische achtergrond had op het door hem geschetste beeld van het verleden. Die vraag geldt ook voor andere striptekenaars met een

Ind(ones)ische achtergrond, zoals Thé Tjong-Khing en Aimée de Jongh. Zijzelf of hun ouders behoren tot de groepen die zich vanuit Indonesië in Nederland vestigden, zoals Indische Nederlanders (indo's), Molukkers, Chinezen en Papoea's. Over de invloed van zijn achtergrond vertelde Van Dongen: 'Toen ik aan *Rampokan* begon, tekende volgens mij alleen Eric Heuvel een strip over Indonesië. Hij is niet van Indische komaf. Hij en ik zijn allebei beïnvloed door Hergé: we vinden het erg belangrijk om je goed te documenteren. Maar gevoelsmatig ligt het onderwerp me nader aan het hart, denk ik. Ik wist niets van die geschiedenis, maar herkende in literatuur bijvoorbeeld meteen de verhalen die in mijn familie en in de Indische gemeenschap speelden. (...) Een bezetting, concentratiekampen, daarna een burgeroorlog: dat zijn ervaringen die lang doorwerken. Nederlanders van Indische afkomst hebben heftiger ervaringen gehad dan wie de oorlog in Nederland heeft beleefd. Zij waren blij dat hun verhaal – want het is niet enkel het mijne – nu ook verteld

Peter van Dongen en de Indonesische *Rampokan*. Foto: Peter van Dongen.

werd. En dan waren er nog de Nederlanders van wie de vader in Indonesië had gevochten. Dat was de generatie van de sixties, die vaak overhoop lag met hun vader en hem een moordenaar vonden. Toen die vaders zagen dat hun kinderen zich voor die periode begonnen te interesseren, zag je vaak een toenadering.

‘De opmerkelijke kwaliteit en diversiteit in perspectief bevorderden de acceptatie van strips als serieus medium over lastige onderwerpen’

Rampokan verscheen ook in Indonesië. Daar kenden lezers alleen het verhaal over hoe ze de Nederlanders eruit hadden geschopt. Ik ben Nederlander; ik ben hier geboren en heb die geschiedenis vanuit Nederlands perspectief geleerd. Later ben ik tot het besluit gekomen dat dit perspectief vaak verkeerd was, maar ik ken ook de verhalen van de Nederlanders die werden aangevallen door Indonesiërs. En van de Chinese Indonesiërs die door de Japanners meedogenloos werden vervolgd. Ik kan personages creëren die voor de Nederlanders hadden gewerkt en na de oorlog volgvrij waren. Allemaal perspectieven die ze niet eerder op die manier hadden gezien.¹

Groeiende belangstelling

De ontwikkelingen rondom *Rampokan* zijn een goed voorbeeld van het grotere fenomeen van de groeiende belangstelling in Nederland vanaf de jaren 1980 voor het Nederlandse kolonialisme in Indonesië. Er werden strips gemaakt van een opmerkelijke kwaliteit en diversiteit in perspectief.

En dit bevorderde de bredere acceptatie van strips als serieus medium over lastige onderwerpen, met name in het geschiedenisonderwijs.

Tussen 1954 en 2022 verschenen in Nederland zo'n dertig Nederlandstalige strips (inclusief vertalingen uit het Frans) over Indië of Indonesië, vooral na 1995. Een belangrijk voorbeeld is het met overheidssubsidie gemaakte *De Terugkeer* (2010) van tekenaar Eric Heuvel en scenarist Ruud van der Rol. Deze strip gaat over de tijd voor, tijdens en na de Tweede Wereldoorlog in Indonesië waarbij de twee stripmakers hebben gestreefd naar evenwichtige aandacht voor Nederlanders, Indische Nederlanders én Indonesiërs. In 2013 verscheen in Indonesië een vertaalde uitgave voor het onderwijs met de titel *Tapak Tilas* (Voetsporen).

VOC

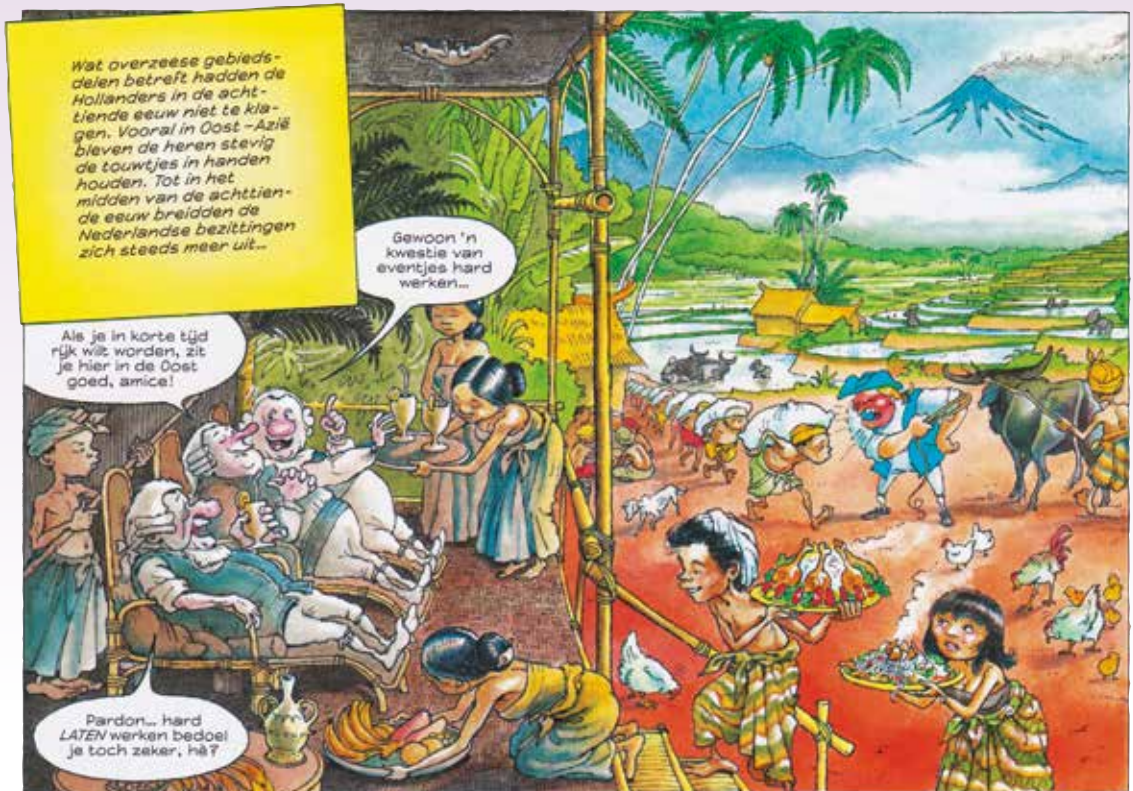
De Belg Bob De Moor was de eerste stripmaker van wie in Nederland een strip verscheen over de Nederlandse expansie in Indonesië. *Onder de vlag van de compagnie* (1952) gaat over de fictieve scheepsjongen Cori maar is gebaseerd op het reisverslag van kapitein Jan Carstensz van zijn ontdekkingsreis van Ambon naar Nieuw-Guinea in 1623. De Moor tekende een eurocentrisch verhaal over voortvarende Nederlanders in Indonesische landschappen met weinig inheemse personen, gebouwen of andere culturele elementen. De enige afgebeelde inheemsen zijn Papoea's ('wilden') in Nieuw-Guinea.

De Nederlandse overheersing in Indonesië komt ook voor in *Van Nul tot Nu* (1982-1987), de educatieve jeugdserie over de 'vaderlandse' geschiedenis van Thom Roep (scenario) en Co Loerakker (tekeningen). De makers schetsten een karikaturaal beeld van het verleden waarbij ze nogal eens ►

I Inge Schelstraete, 'Meerkleurendruk graag! Tijd voor de dekolonisatie van de strip', op: www.9ekunst.nl, gepubliceerd op 26 mei 2021.

Boven: Uit: Eric Heuvel & Ruud van der Rol, *De Terugkeer* (2010).
Onder: Uit: Bob De Moor, *Onder de vlag van de compagnie* (2013).

doorschoten met hun humoristisch bedoelde generalisaties. Bijvoorbeeld bij de tekening van de door Nederlanders vanaf de zeventiende eeuw geleide nootmuskaatplantages ('perken') met slaven op Banda die niet representatief is voor de rest van Indonesië in de achttiende eeuw. Onlogisch is ook de combinatie van sawas, mannen die zakken (met rijst?) sjouwen en de witte opzichter. De tekening roept de vraag op wat de vooral jonge lezers hiervan leren over Nederlanders (sluw, lui, slecht?) en Indonesiërs (dom, slaafs, zielig?). Hoe dan ook, de stripmakers lieten hun antiekoloniale standpunt duidelijk blijken.

Heel anders is de vanaf 2020 in Nederland verschenen Engelstalige stripserie *Molo Uku. Legacy of a Golden Era* van de Moluks-Nederlandse scenarist Erno Pickee in Hoofddorp en de Moluks-Indonesische tekenaar Harits Farhan in Jakarta. Zij wilden het Molukse perspectief onderdeel maken van 'main stream Dutch history'

en maakten een geromantiseerd stripverhaal waarin historische feiten losjes zijn verwerkt. Als in het begin van de zeventiende eeuw het eerste VOC-schip aankomt op het fictieve 'onaangeroerd paradijselijke' kruidnageliland Matai worden de Nederlanders onder leiding van de verraderlijke kapitein De Vries vriendschappelijk onthaald door de inheemse bevolking. Daarna komen de Nederlanders echter terug met een VOC-overmacht die dood en verderf zaait. Na de verovering van het eiland maken de VOC-mannen de bevolking met grof geweld tot slaaf en laten ze het fort Penta bouwen. Intussen bereiden de gevluchte twee zoons van het omgebrachte hoofd zich voor op een heroïsch verzet. Over de VOC is te lezen: 'The Dutch are moving under that name, they are ruling over us. All the way from Europe. Their mission is to control our lands, our people, our resources, so they can monopolize the spice trade and sell it to the rest of the world.'

Max Havelaar

In 2020 verscheen *Max Havelaar. De graphic novel* van tekenaar Eric Heuvel en scenarist Jos van Waterschoot die de verschillende perspectieven van Multatuli's complexe boek ingenieus in hun bewerking hebben verwerkt. De strip bevat een aantal historische onjuistheden, zoals het vertrek uit de haven van Tandjong Priok die in 1856 nog niet bestond. Interessant is ook dat de stripmakers zich door hun eigen perspectief lieten leiden bij enkele afwijkingen van de nauwgezette beschrijvingen in het boek. Terwijl het verblijf van Saïdjah in Batavia bijvoorbeeld door Multatuli heel kort is beschreven, kozen de stripmakers voor een uitgebreide afbeelding van de Nederlandse aanwezigheid in Batavia (architectuur, gracht, personen en huiselijk leven).

Multatuli beschreef dat Havelaars vrouw Tine in haar kleding een voorbeeld van eenvoud was en niet dat stijve had van het burgerlijk fatsoen. De Tine in de strip is daarentegen voortdurend een Europees opgedirkte dame, terwijl in die tijd voor Europese vrouwen in Indië de sarong en kabaja in het dagelijks leven de gebruikelijke dracht was. En Indonesische mannen dragen in de strip broeken in plaats van de gebruikelijke sarongs.

Assistent-resident Havelaar stelt zich in de strip aan de Indonesische regent Raden Adhipatti Karta Nata Negara voor met een buiging en de onwaarschijnlijke woorden 'om u te dienen', terwijl in het boek juist de ondergeschiktheid van de regent in de koloniale hiërarchie wordt uitgelegd. In het boek zit Havelaar met de andere Nederlanders én de regent aan dezelfde tafel thee te drinken, terwijl in de strip de regent op onheilspellende afstand van de Nederlanders zit, passief en omringd door familieleden. Hierdoor heeft de stripversie van de ontvangst van Havelaar, in afwijking van het boek, het karakter gekregen van witte westerse activiteit

tegen een decor van bruine niet-westerse passiviteit. De stripmakers zijn hiermee in de valkuil gevallen van deze traditionele westerse voorstelling van zaken in de koloniale literatuur.

Indonesische achtergrond

Zoals Van Dongen aangaf is *Rampokan* niet erg Indisch, maar zijn versie (2017) van de roman *Familieziek* (2002) van Adriaan van Dis is dat wel. Het werd een ingrijpende bewerking waarin Van Dongen elementen van zijn eigen Indische familiegeschiedenis verwerkte met meer expliciete aandacht voor de cultuur van de eerste generatie Indische migranten en de xenofobie van sommige Nederlanders. Het stripboek vertolkt hierdoor nog meer het verhaal vanuit Indisch perspectief dan het tekstboek.

Boven: Uit: Eric Heuvel & Jos van Waterschoot, *Max Havelaar. De graphic novel* (2020).

Links: Uit: Peter van Dongen, *Familieziek* (2007).

Op initiatief van proces- en communicatiesocioloog Stijn Schenk verschenen met overheidssteun vanaf 2019 de bundels *Wortels in Nederlands-Indië* en *Kinderen van de Molukken* met korte strips over en gemaakt door Nederlanders met een Indonesische achtergrond en hun geschiedenis, 'als ode aan de historische verbondenheid' van Nederland en Indonesië.

Zo maakte Karida van Bochove onder de titel *Hollands getogen* een strip over het verleden van politica en schrijfster Mei Li Vos die zegt: 'Ik mag dan niet Indisch zijn opgevoed, ik ben het wel.' Dido Drachman maakte de autobiografische strip *Kecil* (Klein) over haar Indische achtergrond waarover haar grootmoeder vertelde toen de ik-persoon jong was. Ze bedacht zich toen: 'Er is nog zoveel te ontdekken... en te vertellen.' In de strip *In beeld* over een gesprek met Peter van Dongen schreef Drachman: 'Wat me opvalt zijn de parallellen in onze verhalen.'

Els Deckers maakte de strip *Gandong, samen 1 ziel* over het leven van de Moluks-Nederlandse Francis ►

Boven: Uit: Els Deckers, *Gandong, samen 1 ziel* (2022).
Onder: Voorkant van: Dwi Koendoro Br, *Legenda Sawung Kampret* (1991).

Parinussa, zangeres van de band Lady Soul, die zegt: 'Ik voel me tussen Nederlanders erg Moluks, maar thuis voel ik me steeds Nederlandser. Ik zit tussen twee culturen, maar op het podium kan ik mezelf zijn.' Deckers maakte ook de strip *Ik vergeet ons niet* over de Papoeaas-Nederlandse communicatie-professional Nico Jouwe die vertelt hoe Papoea in 1963 bij Indonesië kwam en hoe zijn ouders met hem naar Nederland vluchtten. Nu wil hij werken aan meer verbondenheid onder de Papoea's in Nederland.

Strips in Indonesië

In het onafhankelijke Indonesië werden strips een populair medium. Eerst verschenen strips in kranten en vanaf 1954 ook in boeken, maar de publicatievrijheid werd beperkt door de censuur tijdens de autocratische regeringen van presidenten Soekarno (1945-1967) en Soeharto (1967-1998). Stripmakers conformeerden zich aan het nationalistische overheidsbeleid waardoor veel historische strips ontstonden over nationale helden zoals Pattimura, Diponegoro en Kartini. Ze behandelen de prestaties van Indonesiërs met Nederlanders in de bijrol. Het door de overheid gestuurde nationalistische onderwijs maakte het voor educatieve uitgeverijen interessant om historische stripseries te gaan maken. Net als in Nederland speelden daarbij ook nieuwe didactische inzichten over verbetering van het onderwijs door middel van strips met hun combinatie van mooi beeld, korte teksten en de spanning van goede verhaallijnen. Terwijl de serieuze historische strips in Indonesië een hoofdstroming vormden, was de voor de gewone markt getekende humoristische serie *Legenda Sawung Kampret* (1990-2009) van Dwi Koendoro een opvallende uitzondering. Onder het motto 'Vertel lachend de waarheid' behandelt de strip de gespannen verhouding tussen Javanen

en Nederlanders begin zeventiende eeuw, maar de strip leverde impliciet ook kritiek op de dictatuur van Soeharto. De Javaanse helden Sawung Kampret en Na'ip bin Jali strijden tegen de Nederlanders en spotten met Jan Pieterszoon Coen, hun belangrijkste tegenstander. Ze helpen het volk van Batavia tegen de *kompni* en sluiten zich aan bij de Nederlanders dokter Van Klompen en Marietje van der Bloemkool – zij zorgt voor de romantiek – die zich onderscheiden door hun bekendheid met de inheemse bevolking.

Het verhaal *Saidjah en Adinda* was sinds de vertaling in het Maleis in 1921 een populair antikoloniaal verhaal met kinderen in de hoofdrol, waarvan meerdere Indonesische stripversies zijn gemaakt. In 2010 verscheen bijvoorbeeld de stripversie van Sundoro waarin het oorspronkelijke verhaal goed wordt gevolgd tot op het einde dat totaal anders is. Multatuli's korte beschrijving van de aansluiting van Saidjah bij het volksverzet tegen het KNIL in Lampung (Sumatra) is in de strip veel groter en heroïscher gemaakt, duidelijk vanuit Indonesisch perspectief. De makers deden er in het nawoord over de *Max Havelaar* nog een schepje bovenop: 'Een boek dat na zijn verschijning de Europese gemeenschap schokte, vooral in Nederland. Sommige lezers waren geschokt, omdat er zoveel tragische verhalen waren die plaatsvonden als gevolg van het beleid van hun regering in de koloniën.' Nationalistisch is ook *DR. Sutomo* van Retno kristy (2006) uit de serie *Komik Tokoh Nasional* (strips over nationaal bekende personen). Deze

strip beschrijft het leven van de Javaanse arts en politicus Soetomo (1888-1938) die studeerde aan de STOVIA (School tot Opleiding van Inlandsche Artsen) in Batavia. Daar richtte hij met anderen op 20 mei 1908 de vereniging Boedi Oetomo (Het schone streven) op, wat later gezien werd als begin van het nationalisme in Indonesië. Hij won een beurs en vervolgde zijn studie van 1919 tot 1923 in Amsterdam. Als gematigd nationalist werd hij actief in meerdere organisaties in Nederland en Indonesië 'voor de glorie van het vaderland en het volk'.

De strip behandelt onder meer Soetomo's huwelijk in 1917 met de Nederlandse verpleegster 'Elly Burning' (Everdina Bruring). Er is wederzijdse twijfel en er is afkeuring in de Nederlandse gemeenschap: 'Hij verdient je niet. Hij is dokter maar hij is iemand met een bruine huid en die mensen zijn lager dan wij. Dat moet je onthouden!'

Indonesische helden

Er zijn natuurlijk Indonesische strips gemaakt over de onafhankelijkheidsoorlog tegen de Britse (1945-1946) en Nederlandse bezetting (1946-1949) van delen van Indonesië. Niet toevallig in de tijd van Soeharto's presidentschap verschenen strips over diens rol in de revolutie, bijvoorbeeld *Merebut Kota Perjuangan 1 Maret 1949* (Inname van de strijdstad, 1 maart 1949) van de scenaristen Marsoedi en Hasmi en tekenaar Wid NS (1985). Deze strip gaat over het verrassende Indonesische offensief onder leiding van de toenmalige luitenant-kolonel Soeharto in Yogyakarta, de door Nederlanders bezette hoofdstad van de Indonesische republiek. De Indonesiërs hielden de stad zes uur onder controle. De Indonesische soldaten zijn de helden in deze strip, de Nederlanders zijn de agressoren en de

Indonesische burgers hun slachtoffer.

Ook na het herstel van de democratie in Indonesië in 1999 bleef de vrijheid om strips te publiceren beperkt. Een openlijke discussie over de nationale geschiedenis is nog steeds niet mogelijk. De invloedrijke legertop zorgt ervoor dat alle Indonesiërs ervan doordrongen zijn dat het Indonesische volk zijn onafhankelijkheid aan militairen te danken heeft: in de koloniale tijd, in de Revolutie en na de zogenaamde communistische staatsgreep in 1965. Dat gebeurt via het onderwijs, radio, televisie, speelfilms en strips.

In het onlangs verschenen voorstel voor een nieuw referentiekader in de kerndoelen basis- en voortgezet onderwijs staat uitdrukkelijk dat historische ontwikkelingen 'zo veel mogelijk vanuit meerdere perspectieven' moeten worden onderzocht. Met dit artikel wilde ik laten zien dat de multiperspectiviteit in strips goed door docenten en leerlingen gebruikt kan worden om hun historische kennis en inzicht te vergroten. Door het herkennen en in de context begrijpen van verschillende visies op het verleden zullen striplezers meer geneigd zijn om over cultuurgrenzen heen te kijken en na te denken over hun eigen visie, cultuur en positie in de samenleving. ■

Boven: Uit: Retno Kristy, *DR. Sutomo* (2006). Vertaling van wat Soetomo denkt: 'Het is beter om niet overhaast een besluit te nemen. Overdenk het eerst goed. Ze is immers een Nederlandse!' Hiernaast: Voorkant van: Hasmi, Marsoedi en Wid NS, *Merebut Kota Perjuangan 1 Maret 1949* (1985).

Verder lezen

Tom van der Geugten, 'Over tekeningen en balloons. Strips en het geschiedenisonderwijs', in: *Kleio* 5 (2004).

Inge Schelstraete, 'Meerkleurendruk graag! Tijd voor de dekolonisatie van de strip' (2021). Artikel op de 9e Kunst, te lezen via tinyurl.com/9DEKSTR.

Farah Wardani, 'Rampokan reinvents the Dutch East Indies', in: *The Jakarta Post* (18 augustus 2014), te lezen via tinyurl.com/JPRAMPO.

Koloniaal kapitaal

Financiers van negotiaties in achttiende-eeuws Nederland

Steeds meer onderzoeken naar het koloniale verleden van Nederland wijzen uit dat de investeringen van particulieren de motor achter de koloniale economie vormden. De geschiedenis van het bedrijf van Rotterdammer Ferrand Whaley Hudig biedt ons een inkijkje in de lucratieve financieringsindustrie in de tweede helft van de achttiende eeuw. Deze industrie had de uitbouw van de plantagekoloniën en de daaraan verbonden trans-Atlantische slavenhandel en slavernij tot gevolg.

Eline Rademakers promoveert aan de Universiteit Leiden en is docent geschiedenis op het Veurs Lyceum in Leidschendam.

Een plantage in Suriname, waarschijnlijk plantage Rust en Werk aan de rivier de Comewijne. Getekend door Hendrik Huygens tussen 1849 en 1851. Bron: Rijksmuseum Amsterdam.

Varen op zijn plezierjacht, met vrienden naar de kermis in Den Haag, flaneren langs de Boompjes in Rotterdam en voor de lol wat scheikundelessen volgen. De Rotterdammer Ferrand Whaley Hudig (1734-1797) had een druk bestaan als handelaar, netwerker en familieman. Hij verdiende zijn geld met allerlei (koloniale) handel en trad op als koopman-bankier en financier. Hudig volgde zijn opleiding bij zijn oom Herman van Coopstad in diens bedrijf Coopstad & Rochussen, dat zich bezighield met handel in tot slaaf gemaakte Afrikanen en allerlei koloniale handel en investeringen. De geschiedenis van Hudig en zijn bedrijf onderbouwen de recente onderzoeksresultaten over de impact van financiers op het koloniale verleden van Nederland.

Negotiatiefondsen

De economische bloei van de Republiek in de zeventiende eeuw leidde tot een kapitaalcrachtige regentenklasse die ook in de achttiende eeuw nog flink wat in de pap te brokkelen had. Recente onderzoeken naar het koloniale verleden van verschillende Nederlandse steden en De Nederlandse Bank tonen aan dat deze regentenklasse in de 'zilveren' achttiende eeuw verantwoordelijk was voor de kapitaalinjectie die leidde tot de uitbouw van bijvoorbeeld de plantagekolonie Suriname.¹ Deze kapitaalinjectie kreeg vorm door middel van het negotiatiestelsel, een financieringsinstrument dat in 1753 geïmplementeerd werd met het eerste negotiatiefonds van de heer Deutz. De spelregels waren duidelijk en werden door velen gekopieerd

in de daaropvolgende negotiatiefondsen. Het werkte als volgt: in de kolonie werd een taxatie-rapport van een plantage opgesteld, die een tussenpersoon aan de fondsdirecteur in de Republiek opstuurde. De directeur benaderde op zijn beurt financiers die hun geld in het negotiatiefonds investeerden en obligaties kochten. De financiers zouden in theorie hun investering binnen dertig jaar terugverdienen, met jaarlijks vijf tot zes procent rente. De planter kon in de kolonie wisselbrieven trekken in de naam van het fonds, voor 5/8 deel van de gepriceerde (geschatte) waarde van de plantage. De hypotheek moest worden afbetaald middels het consignatiestelsel. Dat betekent dat de planter de producten verplicht moest leveren aan de koopman-bankier, die de producten vervolgens vaak zelf transporteerde en altijd zelf verkocht. Van de opbrengst van de verkoop van de producten werd commissie voor de fondsdirecteur afgetrokken, waarna de financiers met het restant van de opbrengst werden afbetaald. Het eventuele kapitaal dat daarna nog beschikbaar was, werd uitgekeerd aan de planter.

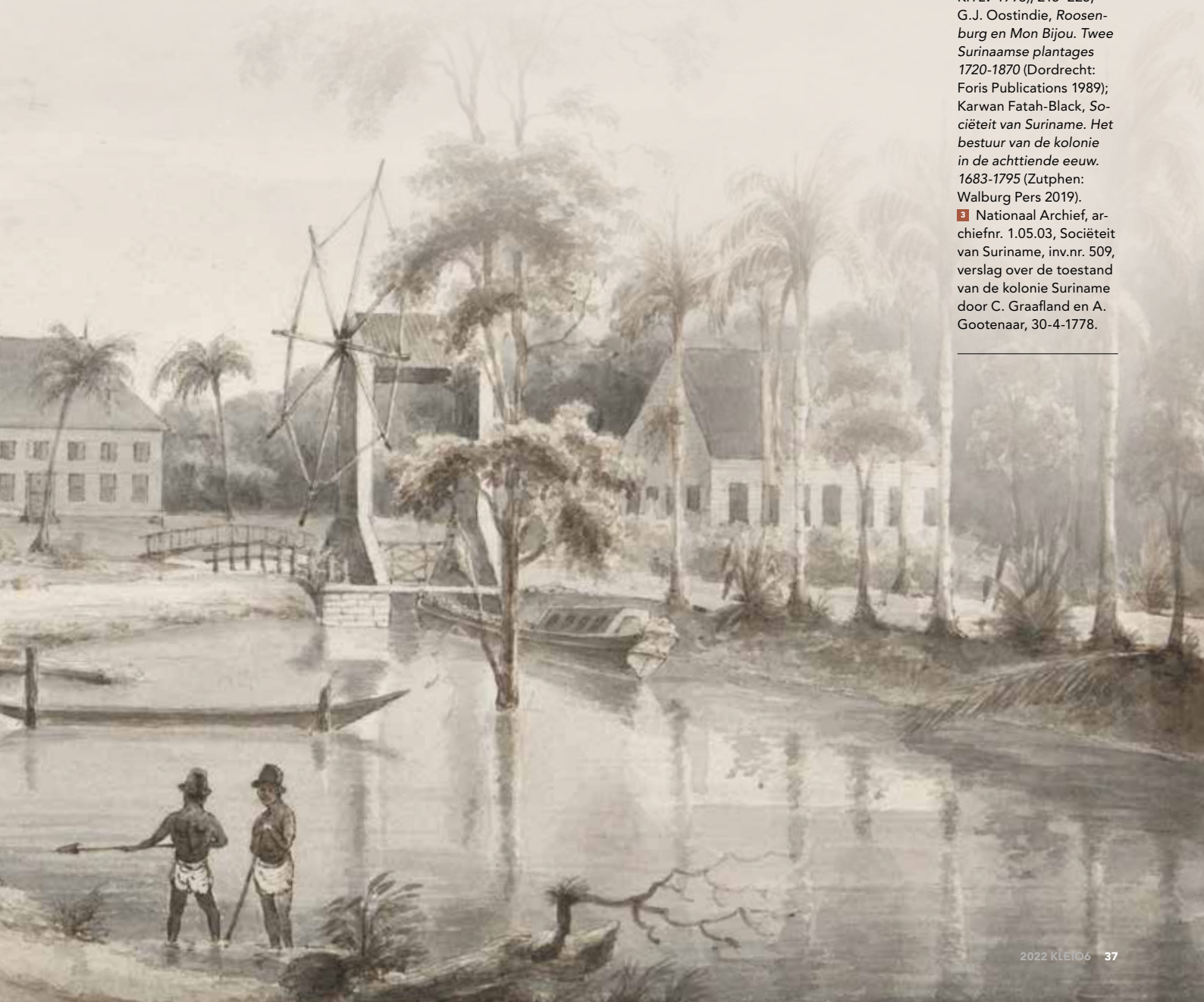
Een mislukt systeem

Wie de boeken erop naslaat kan er niet omheen: titels als 'het falende negotiatiestelsel', 'mislukt systeem', 'bedrieglijk' en 'financiële strop' sieren deze financiële geschiedenis.² Wat in theorie een lucratief stelsel leek, bleek in de praktijk niet te werken. Frauderende taxateurs in de kolonie, financieel wanbeleid door tussenpersonen die misbruik maakten van de trage informatievoorziening, en een consignatiestelsel dat als een strop leek te werken omdat producten niet op de meest lucratieve markt verkocht konden worden, waren hier een oorzaak van. Bovendien zorgden droogte, crisis en oorlog voor instabiliteit en bleken veel negotiaties niet afgelost te kunnen worden. De heren Graafland en Gootenaar vatten het samen in de woorden 'men beloofde en volbracht niet'. Fondsdirecteuren beloofden planters en financiers gouden bergen, maar konden alleen zichzelf en hun tussenpersonen verrijken met het systeem.³ De planters werden opgezadeld met torenhoge schulden die niet afbetaald konden worden, waardoor de eigendomspapieren van de plantage na ►

¹ Gert Oostindie, *Het koloniale verleden van Rotterdam* (Amsterdam: Boom 2020); Alex van Stipriaan, *Rotterdam in slavernij* (Amsterdam: Boom 2020); Karwan Fatah-Black, Lauren Lauret en Joris J.S. van den Tol, *Dienstbaar aan de keten?: De Nederlandse Bank en de laatste decennia van de slavernij, 1814-1863* (Leiden: Leiden University Press 2022); Nancy editor Jouve, Matthijs Kuipers en R. (Remco) Raben, *Slavernij en de stad Utrecht* (Zutphen: Walburg Pers 2021); Pepijn Brandon e.a., *De slavernij in Oost en West: het Amsterdam-onderzoek* (Amsterdam: Spectrum 2020).

² Alex van Stipriaan, *Surinaams contrast. Roofbouw en overleven in een Caraïbische plantagekolonie 1750-1863* (Leiden: KITLV 1993), 215-225; G.J. Oostindie, *Roosenburg en Mon Bijou. Twee Surinaamse plantages 1720-1870* (Dordrecht: Foris Publications 1989); Karwan Fatah-Black, *Sociëteit van Suriname. Het bestuur van de kolonie in de achttiende eeuw. 1683-1795* (Zutphen: Walburg Pers 2019).

³ Nationaal Archief, archiefnr. 1.05.03, Sociëteit van Suriname, inv.nr. 509, verslag over de toestand van de kolonie Suriname door C. Graafland en A. Gootenaar, 30-4-1778.

4 De lijst van obligatiehouders van de negotiatiefondsen van Ferrand Whaley Hudig, bijlage 4 in: E. Rademakers, *Men beloofde en volbracht niet. De Negotiatiefondsen van Ferrand Whaley Hudig (1759-1797)* (ongepubliceerde masterscriptie), 71-83.

5 Stadsarchief Rotterdam (NL-RtSA), archiefnr. 412.01, Familie Hudig, inv.nr. 01.51, dagboek Ferrand Whaley Hudig, 1-5-1765 tot 31-12-1768.

6 NL-RtSA, nr. 68, Coopstad & Rochussen, Ferrand Whaley & Jan Hudig e.a., inv.nr. 978, Doos 6 HV-918, scan 52-57, Janslust en Block & Bosch, ongedateerd.

7 www.amsterdam.nl/bestuur-organisatie/college/burgemeester/speeches/toespraak-slaavernijherdenking-2021, geraadpleegd op 11-4-2022.

De Delfshaven in Rotterdam. Rechts de toegang vanuit de Achterhaven (destijds ook wel Nieuwehaven genoemd) tot de Buizenwaal waaraan de werf van de VOC lag. Gemaakt door Gerrit Groenewegen in 1779. Bron: Stadsarchief Rotterdam.

faillissement in handen kwamen van het negotiatiefonds. Door belangenverstrengeling van obligatiehouders en negotiatiefondsen, door grote winsten voor tussenpersonen en door weinig investeringsopties en een kapitaaloverschot onder de regentenelite bleef dit ‘falende systeem’ lang voortbestaan. Zelfs in de negentiende eeuw zijn nog negotiaties afgesloten én afbetaald. Al bij de allereerste negotiatie, de negotiatie Deutz uit 1753, ging het binnen vijf jaar mis, maar toch bleven investeerders speculeren en hun geld in de fondsen pompen. Een heel select gezelschap verdiende aan de negotiaties, maar een groter gezelschap zag al snel veel geld in rook opgaan. Wie waren de personen die deze risicovolle investeringen deden?

Familie en vrienden

Een blik in de boekhouding van de Rotterdamse fondsdirecteur Ferrand Whaley Hudig leert ons dat in de eerste plaats een groot deel van de obligatiehouders uit zijn directe omgeving kwam.⁴ Zijn (aangetrouwde) familieleden namen een groot deel van de investeringssom voor hun rekening. Stiefvader Michiel Baelde en zijn broer Hendrik Baelde namen op een na in alle negotiatiefondsen van Hudig deel. Andere investerende familieleden waren Hudigs broer Hendrik, zijn moeder de weduwe Baelde en zijn oom Herman van Coopstad. Het was een kleine intieme groep regenten die in dezelfde kring trouwde, en ook in dezelfde kring hun investeringen deed. Zus Esther Hudig trouwde bijvoorbeeld met de compagnon van Van Coopstad, Isaac Jacobus Rochussen. Naast familieleden investeerden goede vrienden van Hudig ook aanzienlijke bedragen in zijn negotiatiefondsen. Vrienden en zakenrelaties komen niet alleen in de bedrijfsboekhouding voor, ook schrijft Hudig in zijn dagboek dat hij met zijn grootste investeerders veel onderneemt.⁵ Met de bevriende families ging hij van diners tot uitstapjes naar Leiden, Amsterdam en Overmaes en de kermis in Den Haag. Het rekruteren van vrienden

als investeerders door Hudig was niet geheel eenzijdig, de investeerders hadden Hudig ook nodig als bron van koloniale producten. Bijvoorbeeld Abraham Erbervelt, een grote suikerraffinadeur in Rotterdam en obligatiehouder in meerdere negotiaties. Hij investeerde een totaalbedrag van 11.000 florijnen in zes plantages voor suiker en koffie. Voor Erbervelt betekende het investeren in de negotiatiefondsen van zijn vriend Hudig een investering in de toevoer van suiker naar de Maasstad én een investering in zijn netwerk. Erbervelt woonde op de dure Hoogstraat, alwaar hij ook een raffinaderij kocht. Hij trouwde met Cornelia Ploos van Amstel, een Amsterdamse regentendochter en overleed in 1777, stinkend rijk, op tachtigjarige leeftijd in Rotterdam, alwaar hij werd begraven in de Laurenskerk.

Uit een analyse van de geldschietters blijkt ook dat veel minderjarige wezen, vrouwen en met name weduwen hun geld investeerden in Hudigs negotiatiefondsen. Het minimale investeerdersbedrag was duizend florijnen, maar voor minderjarige wezen werd een uitzondering gemaakt. Zij mochten ook 500 florijnen inleggen. De vrouwen investeerden op persoonlijke titel, als weduwe, als ‘huisvrouw’ (lees: getrouwde vrouw) of door middel van een voogd. Een derde van de obligaties stond op naam van een vrouw, en een groot deel daarvan op naam van een weduwe. Na het overlijden van hun echtgenoot genoten deze vrouwen een grote mate van zelfstandigheid en handelingsbekwaamheid die ze verloren als ze hertrouwden. De negotiaties werden onder deze groep als een van de weinig mogelijke investeringen beschouwd.

Eindjes aan elkaar knopen

Lieten de geldschietters het erbij zitten dat de rentebetalingen regelmatig op zich lieten wachten? Zeker niet, zo blijkt uit de negotiatie op de plantages Janslust en Blockenbosch waarbij de heer Wijckerheld Bisdom protesteerde tegen de aard van het onderpand van de hypotheek en de

onregelmatige uitbetalingen.⁶ Janslust en Blockenbosch waren de eerste plantages in een negotiatiefonds waarbij Ferrand Whaley Hudig moeite had om de eindjes aan elkaar te knopen. In december 1777 vroeg de heer 'secretaris' Bisdom om opening van zaken en inzage in de papieren betreffende de plantages. Hij moest hierbij toestemming vragen aan de commissarissen van de negotiatie om de stukken te mogen inzien. Door het toedoen van deze kritische aandeelhouder moest de hypotheek, die in de jaren ervoor een aantal keer ongegrond was opgehoogd, naar beneden worden aangepast, omdat de productiecapaciteit niet voldoende was om de opgehoogde hypotheek af te betalen. Het te veel verhypothekerde bedrag kwam als particuliere lening voor rekening van Hudig die de aflossing van dit bedrag niet meer mocht aftrekken van de producten die van de plantages kwamen, want daar moest allereerst de rente en de aflossing voor de obligatiehouders van worden betaald. De commissarissen kregen een grotere rol toebedeeld en zij moesten beter toezicht houden op hetgeen Hudig in de boeken bijhield. Ook Bisdom en de overige 'geïnteresseerden', oftewel de obligatiehouders, kregen meer inzicht in de boeken rond deze negotiatie. Hudigs keus om meer openheid toe te staan, was bijna zeker gebaseerd op het feit dat hij de obligatiehouders tevreden wilde houden, omdat hij op dat moment meerdere negotiaties had lopen waarvan de rente ook niet betaald kon worden.

'Steden waren zowel direct als indirect betrokken bij de praktijken die leidden tot uitbuiting van mensen, grondstoffen en gronden'

Zijn bedrijvigheid heeft Hudig geen windeieren gelegd. Hij bezat onder andere een buitenhuis, een plezierjacht en enkele schilderijen, waarmee hij zich tot de hoogste sociaaleconomische klassen mocht rekenen. Zijn inkomen bestond vaak niet alleen uit de commissie die hij kon rekenen over de negotiatie of consignatieproducten, hij had ook aandelen in allerlei andere soorten handel, met het daarbij behorende netwerk. Hudig past daarmee in het rijtje koopman-bankiers die zowel van de negotiatiefondsen als van andere handelsondernemingen rijk zijn geworden. Zoals bijvoorbeeld de Weduwe Hamilton en Meyners, de firma Hope & co, en Coopstad en Rochussen, die ook de grootste particuliere slavenhandelaren waren na de Middelburgse Commerce Compagnie. Het negotatiesysteem was voor een select gezelschap een lucratieve bezigheid en er was een grote mate van belangenverstrengeling tussen de financiers en de koopman-bankiers die de fondsen beheerden.

Betrokkenheid van steden

Waarom doet deze geschiedenis ertoe? Steeds meer steden doen onderzoek naar hun koloniale verleden. Veelal wordt duidelijk dat steden zowel direct als indirect betrokken waren bij de praktijken die in Amerika, Afrika en Azië leidden tot uitbuiting van mensen, gronden en grondstoffen. De negotiaties waren als particuliere initiatieven een onderdeel van de uitbreiding van Nederlands koloniale overheersing. Uit recente onderzoeken van de steden Amsterdam, Rotterdam, Utrecht en van De Nederlandsche Bank blijkt dat de investeerders en de financiers nauw betrokken waren bij het bestuur van de steden en het bestuur van Nederland. Het is dus belangrijk te achterhalen wie de investeerders waren. Niet om hun familienaam te *cancelen* of hun erfgenamen kwaad te doen, maar om te begrijpen tot op welke hoogte bedrijven en overheden verantwoordelijk gehouden kunnen worden voor koloniale erfenissen waar we vandaag de dag mee te maken hebben. Of, zoals burgemeester Halsema het in haar excuustoespraak verwoordde: 'Geen enkele nu levende Amsterdammer heeft schuld aan het verleden. Als bestuur nemen wij wel onze verantwoordelijkheid hiervoor. Dit stadsbestuur staat in een ononderbroken lijn met het bestuur van haar voorgangers. Ook met die regenten en burgemeesters, wier handelen wij verafschuwen.'⁷ ■

Kaart van Suriname met daarop de verschillende plantages getekend. Gemaakt door Hendrik de Leth en Alexander de Laveaux tussen 1737 en 1757. Bron: Rijksmuseum Amsterdam.

Verder lezen en luisteren

Gerhard de Kok en Pepijn Brandon, *Het slavernijverleden van historische voorlopers van ABN AMRO. Een onderzoek naar Hope & Co en R. Mees & Zoonen* (IISG, 2022).

Pepijn Brandon en Ulbe Bosma, 'De betekenis van de Atlantische slavernij voor de Nederlandse economie in de tweede helft van de achttiende eeuw', *TSEG Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis*, 16 (2019), 5-46.

J.P. Van de Voort, *De Westindische plantages van 1720-1795. Financiën en handel* (De Witte, Eindhoven 1973).

■ Podcast: *De plantage van onze voorouders* (VPRO).

Het een, twee, drieluik van

Een Lesson Study naar een tekenopdracht

Door een drieluik te maken over het leven van Clovis gaan leerlingen nadenken over de middeleeuwen. Hoe leefden mensen in die tijd, hoe zag het eruit? Het gesprek hierover is belangrijker dan de tekening zelf.

Laura Freire de Sousa, Zowi Hauser, Zoe Schokker en Oscar Trzebiatowski zijn studenten aan de lerarenopleiding geschiedenis van de Hogeschool van Amsterdam.

Tessa de Leur is docent-onderzoeker aan de Hogeschool van Amsterdam en begeleidde het onderzoek voorafgaand aan deze les.

Wat?

Een verbeeldingsopdracht over het vroege christendom. Deze werkvorm is een tekenopdracht. Tijdens deze tekenopdracht denken leerlingen na over het leven van koning Clovis en proberen ze dat te verbeelden. De leerlingen werken in tweetallen aan een drieluik. De ene leerling tekent het linker luik over Clovis voor zijn doop, de andere leerling het rechter luik over Clovis na zijn doop en gezamenlijk tekenen de leerlingen het middelste luik over de doop van Clovis. Het doel van de opdracht is om leerlingen aan het denken en praten te krijgen over de rol van het christendom in de vroege middeleeuwen. Aan het eind van de les presenteren de leerlingen hun tekeningen.

Tijdvak

Deze werkvorm sluit aan bij tijdvak 3: de tijd van monniken en ridders.

Lesduur

90 tot 100 minuten.

Voor wie?

Deze werkvorm is ontworpen voor leerlingen in de brugklas van vmbo-kgt, maar is bij alle niveaus in te zetten. Het (cognitieve) niveau van de opdracht kan eenvoudig worden veranderd door het bronnenblad aan te passen.

Voorkennis

De leerlingen hebben al les gehad over de vroege middeleeuwen en de groeiende invloed van het christendom voordat ze aan deze opdracht beginnen.

Hoe werkt het?

De leerlingen maken tweetallen (of worden door de docent in tweetallen ingedeeld). Elk tweetal krijgt een bronnenblad met daarop afbeeldingen en tekstbronnen over het vroege christendom, de vroege middeleeuwen en over Clovis. Ook krijgen de leerlingen een tekenblad (op groot formaat) met daarop de omtrek van een

drieluik afgebeeld. Dat drieluik gaan ze vullen. De docent laat een voorbeeld van een (bestaand) drieluik zien en legt de opdracht uit. Daarna is het aan te raden om een voorbeeld op het bord te laten zien om ook duidelijk te maken dat het niet zozeer gaat om de kwaliteit van de tekening, maar om de keuze van wat je wilt laten zien. We hebben in het ontwerp gedacht vanuit *scaffolding*.

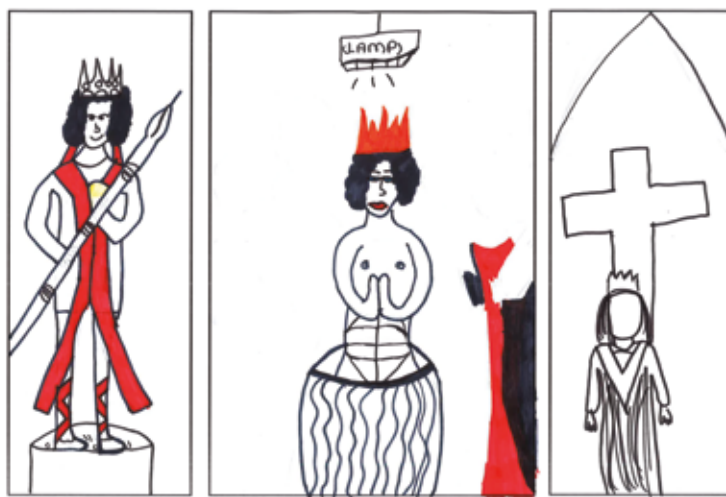
Tijdens de eerste ronde (circa twintig minuten) gaan de leerlingen zelfstandig aan het werk. Leerling A tekent het leven van koning Clovis voordat hij werd gedoopt en leerling B

De 'legende van de fleurs de lis'. God stuurt een engel met de fleurs de lis naar de kluizenaar Joyenval, die ze doorgeeft aan Clovis' vrouw Clothilda. Op de voorgrond geeft Clothilda een wapenschild aan Clovis, die kort daarvoor bekeerd is tot christen. Afbeelding uit de Bedford Hours, gemaakt tussen 1414 en 1423. Collectie British Library.

Clovis

tekt het leven na de doop van Clovis. De leerlingen gebruiken ter inspiratie hun boek en het bronnenblad. Ook wordt het stellen van vragen aan de docent gestimuleerd. Als beide leerlingen klaar zijn met tekenen, gaan zij het gesprek met elkaar aan. Tijdens dit gesprek bespreken de leerlingen wat zij hebben getekend over het leven van koning Clovis. Uit het gesprek zal blijken dat het leven van Clovis na zijn doop anders is dan daarvoor.

Tijdens de tweede ronde (circa twintig minuten) van deze opdracht gaan leerling A en B samen het middenluik invullen. In de eerste ronde zullen leerlingen zien dat er iets moet zijn gebeurd in het leven van Clovis waardoor zijn leven veranderde. Deze gebeurtenis gaan ze tekenen. Omdat de leerlingen met z'n tweeën de tekening maken is overleg onvermijdelijk, en dat is precies de bedoeling. Bij het samenwerken aan het middelste luik van het drieluik is het belangrijk dat de leerlingen zien dat het christendom een belangrijke rol heeft gespeeld in het leven van koning Clovis. Als het drieluik volledig is ingevuld, presenteren de leerlingen hun tekening voor de klas. De leerlingen vertellen hierbij wat zij individueel hebben getekend

en wat zij samen hebben getekend. Ze leggen hierbij ook uit waarom ze dit hebben getekend.

Wat levert het op?

Deze werkvorm zorgt ervoor dat de leerlingen zelfstandig na gaan denken over een historisch onderwerp en door middel van een verbeeldingsopdracht hun denkbeelden zichtbaar maken voor zichzelf, de medeleerling en de docent. Doordat de leerlingen een tekening moeten maken, worden ze gedwongen om na te denken over hoe het er in de vroege middeleeuwen concreet uit zou hebben gezien. Daardoor worden misconcepties van leerlingen goed zichtbaar, en het levert allerlei vragen op. Leerlingen vragen zich bijvoorbeeld af wat voor kleding er werd gedragen, maar ook hoe je aan iemand kon zien of hij een christen was en waarom dat zo belangrijk was. De doop van Clovis is in deze opdracht dus

niet het inhoudelijke leerdoel, maar het onderwerp waaruit hopelijk vragen van leerlingen voortkomen. De kwaliteit van de tekeningen is dan ook niet zo belangrijk, maar het gesprek erover wel.

Het gesprek tussen de leerlingen in ronde twee is een leeropbrengst omdat de leerlingen dan met elkaar overleggen wat ze belangrijk vinden om te verbeelden. De presentaties tijdens de afsluiting waarbij de leerlingen woorden moeten geven aan hun zelfgemaakte beelden, is een leermoment omdat de leerlingen dan zien dat ze met dezelfde achtergrondinformatie toch andere beelden hebben gemaakt. Zo kunnen ze erachter komen dat geschiedenis een beeld is van het verleden, want we weten nu eenmaal niet zeker hoe de doop van Clovis eruit heeft gezien. ■

Een drieluik van leerlingen. De verbeeldingsopdracht geeft de docent de mogelijkheid om anachronismen en misconcepties te onderscheppen, zoals ook in onze tekeningen te zien is. In de bovenste tekening hebben de leerlingen een lamp getekend en benoemd. Dit had te maken met de lichtinval die te zien was op een van de bronnen, die de leerlingen interpreterden als een lamp. In de tekening onderaan deze pagina is eenzelfde voorbeeld te zien in de klok op de kerk.

Het instructie- en bronnenblad en een instructie voor een tweede les met samenwerkend leren is te downloaden op www.vgnkleio.nl.

Tekenen in de les

Deze les is ontworpen naar aanleiding van eerder onderzoek naar tekenen in de geschiedenisles. In *Leerlingen verbeelden het verleden*. Een handreiking voor docenten zijn verschillende andere geteste werkvormen te vinden, samen met een kort theoretisch kader en praktische aanwijzingen voor het inzetten van teken-werkvormen in de geschiedenisles. Het boekje is gratis te downloaden via tinyurl.com/KHVVDL.

Navigeren met een controversiële bron

Het nut van de Tabula Peutingeriana

De oudst bekende routekaart stamt uit de derde of vierde eeuw na Christus en laat de Romeinse wereld zien van de Atlantische Oceaan tot India. Helaas is dit origineel verloren gegaan en moeten we het nu stellen met een kopie van deze kaart uit de dertiende eeuw: De Tabula Peutingeriana.

Quinten Koster is redacteur van Kleio.

De Tabula Peutingeriana is vernoemd naar de Duitse humanist en verzamelaar van antiquiteiten Konrad Peutinger die de dertiende-eeuwse kaart in 1508 erfde. Tegenwoordig bestaan er verschillende kopieën van deze versie. Deze bestaan uit elf perkamenten bladen van ongeveer 32 tot 34 cm hoog. Samen vormen ze een rol van bijna zeven meter lang. De oorspronkelijke kaart bestond waarschijnlijk uit twaalf bladen. Konrad Miller (1844-1933), de

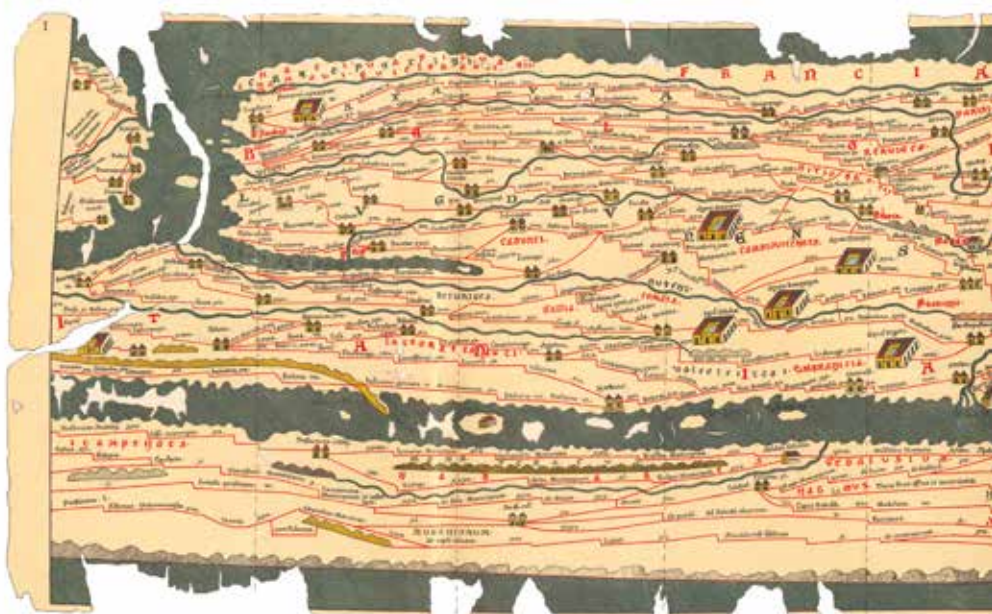

maker van de bekendste kopie van de Tabula Peutingeriana, veronderstelde dat de centrale ligging van Rome in verticaal opzicht overeen moest komen met de horizontale centralisatie. Rome als centrum tussen de Zuilen van Hercules (Straat van

Gibraltar) en Antiochië op het tiende segment van de kaart. Hij stelde daarom dat er één kaart ontbrak, waarop het Iberische schiereiland en de Britse eilanden afgebeeld moeten staan. De Brits-Amerikaanse professor en classicus, Richard Talbert, gaat zelfs nog verder in het idee van de centrale horizontale ligging van Rome. Als Rome echt het middelpunt van de kaart zou zijn, dan missen er volgens hem zelfs drie segmenten!

Een kijkje op de kaart

Gelukkig voor ons is het deel met de Nederlanden in ieder geval wel bewaard gebleven.¹ Op het tweede segment zijn de rivieren Maas en Rijn relatief eenvoudig te herkennen. Bij de monding van de Rijn staat namelijk FL Renus (FL staat voor Fluvius, wat in het latijn 'rivier' betekent). En de Maas wordt aangegeven met FL Patabus, de Bataafse rivier. Precies

tussen de mondingen van beide rivieren is de plaats Lugduno te vinden. Deze naam wordt door veel Leidenaren gezien als de oorsprong voor de naam van de stad Leiden. Maar het is aannemelijker dat met Lugduno een plaats dicht bij Katwijk werd bedoeld. Vanaf Lugduno gaat men via Pretoriu Agrippine (Praetorium Agrippinae, het hedendaagse Valkenburg in Zuid-Holland) naar Noviomagi, wat waarschijnlijk Nijmegen was. Links van Noviomagi is Castra Herculis te zien. Daarbij staan de letters VIII, wat waarschijnlijk de afstand in *leuga* (afstand die in een half uur afgelegd kan worden) was tussen beide locaties.

De stad Rome is te vinden op het vijfde segment en wordt afgebeeld als een keizer op zijn troon. Vlak bij Rome, aan het einde van de *Via Triumphalis*, ligt *Ad Sanctum Petrum*: de Oude Sint-Pieterbasiliek die gebouwd was in opdracht van keizer Constantijn de Grote. Al kan het gebouwtje ook verwijzen naar de eerste kapel op de begraafplaats van de heilige Petrus, die er al voor de vierde eeuw stond. Op segment negen wordt ook de stad Constantinopel afgebeeld als een keizer, met de zuil van Constantijn er vlak naast. En als je vanaf Constantinopel op hetzelfde segment iets verder naar rechts kijkt, is de delta van de Nijl duidelijk te herkennen. Links van die Nijldelta staat aan de kust een toren in brand. Dit is de beroemde vuurtoren van Pharos, een van de zeven klassieke wereldwonderen, net buiten de haven van Alexandrië. Maar vreemd genoeg wordt die stad dan weer niet afgebeeld en niet eens vermeld. Al lijkt dit oorspronkelijk wel de bedoeling te zijn geweest, gezien de lege ruimte naast de vuurtoren. Op segment elf is de grens van het Romeinse Rijk in rood opgeschreven: *Ares fines Roma-*

norum. Gevolgd door: *Fines exercitus Syriaticae et comertium Barbaroy*. De gebieden van het Syrische leger en het handelsgebied van de Barbaren. En na Babylonia is ook goed op de kaart te zien dat de Romeinse invloed afneemt. Het aantal plaatsen en wegen dat op het twaalfde segment staat ingetekend, is beduidend minder dan op de eerdere segmenten.

Kaart vol fouten

Het probleem met de Tabula Peutingeriana is echter dat deze vol lijkt te zitten met fouten, variërend van spelfouten tot niet kloppende afstanden. Er staat zelfs een aantal locaties op die in de Romeinse tijd nog niet bestonden. Mede hierdoor is er behoorlijk wat twijfel over de authenticiteit van het document. Toch is vastgesteld dat het gehele document al minstens vanaf 1200 n.Chr. bestaat en gemaakt is ergens in het zuidwesten van Duitsland en Duitssprekend Zwitserland. Maar de eerste aantoonbare vermelding van de kaart gaat slechts terug tot 24 januari 1508, wanneer de humanistische wetenschapper Conrad Celtes de zogenaamde *Itinerarium Antonini Pii* naliet aan zijn stadgenoot Konrad Peutinger, die de kaart toch al in bruikleen had. En hoewel er een aantal recentere christelijke locaties op aangegeven

staan, komen vrijwel alle andere gebruikte plaatsnamen sterk overeen met de bekende namen van voor de instelling van de tetrarchie door keizer Diocletianus aan het einde van de derde eeuw na Christus. Sommige elementen lijken zelfs nog veel ouder. Dit ondersteunt het idee dat de oorspronkelijke kaart waarschijnlijk echt uit de oudheid stamt. Ook de schijnbare spelfouten hebben een logische verklaring. Normaal gesproken

Linksboven: Alle wegen leiden naar Rome, in de cirkel in het midden. Uitsnede van de Tabula Peutingeriana. Linksonder: Op dit deel van de kaart is een deel van Nederland zichtbaar. Uitsnede van de Tabula Peutingeriana. Onder: Constantinopel aan de Bosporus en Egypte. Ook de vuurtoren van Pharos is zichtbaar. Uitsnede van de Tabula Peutingeriana.

‘Het probleem met de Tabula Peutingeriana is dat deze vol lijkt te zitten met fouten, van spelfouten tot niet kloppende afstanden’

worden plaatsen in de eerste naamval geschreven, als labels op een kaart. Maar op de Peutingerkaart is er sprake van een overdonderende verscheidenheid aan gebruikte naamvalen. Dit komt doordat de route als een verhaal gelezen moest worden (van A langs B naar C, gedurende X aantal kilometers). Zo staat bijvoorbeeld op de kaart de naam *Oplontis*, maar heette de stad waarschijnlijk eerder *Oplontae*, *Oplontiae*, *Oplonti*, *Oplonta*, of zelfs *Oplontia*. *Oplontis* zal dus eerder gelezen zijn als: *Van Oplontae* ... Daar komt nog eens bij dat er in de oudheid geen officiële ►

1 Een mooie digitale versie van de volledige kaart is te vinden op Wikimedia Commons. Op die kaart staan bovenaan de segmenten genummerd, terwijl aan de onderkant de belangrijkste plaatsen genoemd staan. Zoek op Tabula Peutingeriana en bekijk de *full map*.

- 2 Benet Salway (2005). The Nature and Genesis of the Peutinger Map. *Imago Mundi*, vol. 57, part 2, 119-135.
- 3 omnesviae.org.
- 4 orbis.stanford.edu.

spelling bestond. De Romeinen schreven eigenlijk heel fonetisch: zoals het klonk werd het opgeschreven. En waar geen spellingregels zijn, kun je geen spelfouten maken.

Bijzondere vorm

Niet alleen de geografische inhoud maakt de authenticiteit van de kaart problematisch. Ook de vorm van de kaart past eigenlijk in geen enkele historische cartografische traditie. Om te beginnen past de extreme vervorming van de kaart niet bij wat wij weten van de wereldkaarten uit de oudheid. De verhouding tussen de lengte en de breedte van de Tabula Peutingeriana is ongeveer 1:20. De Peutingerkaart is als een elastiek uitgerekt, met een samengedrukte hoogte en een verlengde breedte. De klassieke kaartenmakers, zoals Eratosthenes, Strabo en Ptolemaeus, gebruikten weliswaar ook wel een vervorming, maar zij bleven meer in de buurt van 1:2, waardoor een wat realistischer wereldbeeld ontstond. Vergeleken met wat wij weten van de klassieke meesters, lijkt de Peutingerkaart daarom bedroevend onnauwkeurig te zijn. Aan de andere kant past de kaart ook niet bij wat we weten van de middeleeuwse wereldkaarten. In die periode plaatsten

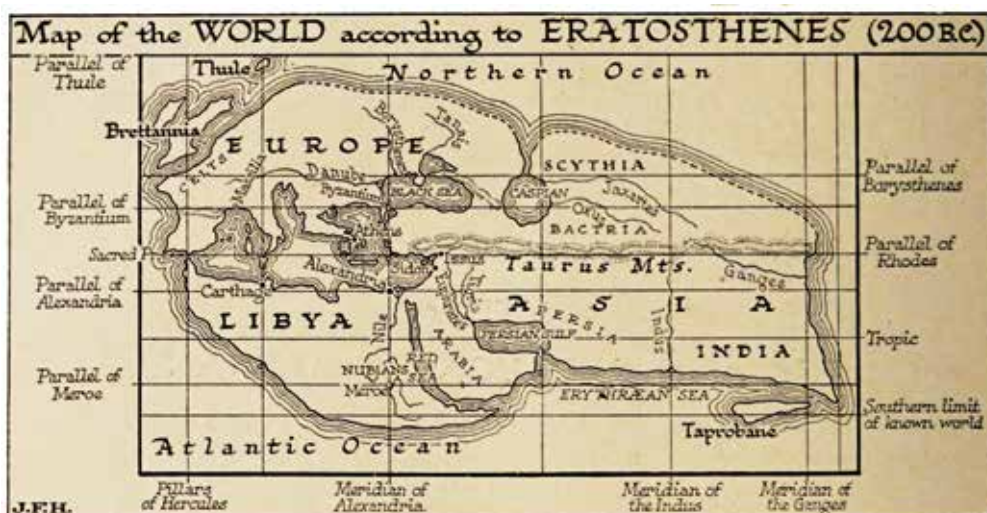
de (voornamelijk christelijke) kaartenmakers vrijwel altijd het oosten bovenaan op de kaart. Op die manier eerden zij het aardse paradijs, dat ten oosten te vinden was. De Tabula Peutingeriana heeft echter het noorden bovenaan, volgens de cartografische gewoontes uit de oudheid. En vergeleken met de bekende middeleeuwse wereldkaarten oogt de Tabula Peutingeriana juist weer opvallend wetenschappelijk. Ook het feit dat de kaart een boekrol lijkt te zijn is merkwaardig, aangezien deze vorm al in de vierde eeuw archaisch gevonden werd. Dit past dan wel bij het antieke karakter van de kaart, maar heel praktisch bruikbaar was dit uiteindelijk niet. Op het eerste gezicht lijkt het nog wel handig tijdens het reizen. Maar een aanzienlijk deel van de regioaanduidingen strekt zich uit over meer dan één perkamenten segment, zoals bijvoorbeeld de *Provincia Africa*. Dat maakt het gebruik van de Peutingerkaart als navigatiemiddel erg onhandig en dus onwaarschijnlijk. De eerdergenoemde Brits-Amerikaanse professor Richard Talbert suggereert daarom dat de oorspronkelijke Tabula Peutingeriana misschien eerder een wandtapijt of muurschildering moet zijn geweest. Dit idee

wordt ondersteund door een recent ontdekte bron. Pellegrino Prisciani kopieerde rond 1480 een segment van een wereldkaart die hij in een van de kamers van het bisschoppelijk paleis te Padua aan de muur had zien hangen. Deze kopie lijkt erg veel op de kaart die Konrad Peutinger een paar jaar later in bezit kreeg. Opvallend genoeg verdween de kaart niet lang na het bezoek van Prisciani uit het paleis, precies in dezelfde periode dat Conrad Celtes en Konrad Peutinger in de regio van Padua waren, onder meer om manuscripten voor de Habsburgse keizer Maximiliaan I te verkrijgen.²

Het nut van de kaart

Tegenwoordig lijkt het er dus op dat de Peutingerkaart eerder een decoratieve dan een praktische functie had. Maar uiteindelijk is er weinig met zekerheid te zeggen over de kaart. Heeft de kaart echt een Romeinse oorsprong? Was de kaart bedoeld als historisch overzicht? Had de kaart een officieel publiek doel, of had hij vooral een private functie? En op welke bronnen baseerde de maker van de kaart zich? Al deze vragen maken de Tabula Peutingeriana ook voor de geschiedenislessen aan bovenbouwklassen een bijzonder interessant object. Laat de leerlingen bijvoorbeeld eens zelf proberen de kaart te dateren om zo de uitdagingen van een historische reconstructie te illustreren. Is de Peutingerkaart een weergave van de Romeinse wereld, of was hij vooral een weergave van de middeleeuwse visie op het Romeinse Rijk? Wijs ze op de stad Byzantium op segment negen, die pas in ongeveer 330 n.Chr. de naam Constantinopel kreeg. Ook de steden Pompeï en Herculaneum op segment zes zijn interessant. Die lagen namelijk al in 79 n.Chr. onder een dikke laag Vesuviaanse as verstopt. De

De wereldkaart volgens Eratosthenes, 200 v.Chr. Bron: H.G. Wells (1923), *The Outline of History: Being a Plain History of Life and Mankind*.

bomen van het Zwarte Woud, op segment drie onder de Romeinse naam *Silva Marsiana*, zien er sterk middeleeuws uit. En de nadruk op de oude Sint-Pieter naast Rome suggereert een christelijke oorsprong van na keizer Constantijn, terwijl gek genoeg Jeruzalem op segment tien, dé belangrijkste stad voor christenen, niet meer is dan twee kleine torentjes met de begeleidende tekst: *Antea Dicta Jerusalem m(od)o Helya Capitolina*. Vertaald staat er: voorheen Jeruzalem genoemd, nu Aelia Capitolina (Aelia Capitolina stond tussen 131 n.Chr. en 326 n.Chr. op de plek van Jeruzalem, toen de Joden de stad van de Romeinen niet meer mochten betreden). En als deze kaart zo moeilijk te dateren is, wat kan hij ons dan vertellen over het verleden? Deze vragen kunnen interessante gesprekken opleveren.

Een tweede manier om de kaart te gebruiken, is als bron in een les over de renaissance. Het is natuurlijk niet toevallig dat de Tabula Peutingeriana precies boven water kwam in een periode dat wetenschappers in Noord-Europa zich sterk gingen interesseren voor documenten uit de klassieke oudheid. Hoe zouden zij die kaart geïnterpreteerd hebben? Is de Peutingerkaart niet gewoon het product van een handige vervalsers die inspeelde op het naïeve enthousiasme van een paar zonderlinge wetenschappers? En hoe zouden de Duitse wetenschappers de echtheid van deze antieke kaart hebben kunnen verifiëren?

Route plannen met de Peutingerkaart

Maar ook voor onderbouwleerlingen biedt de Tabula Peutingeriana een schat aan mogelijkheden voor de les. Als de kaart

in eerste plaats gezien wordt als een echt artefact uit de oudheid kan deze gebruikt worden om de immense omvang van het Romeinse Rijk te illustreren. Leuk hierbij is de site van *Omnes Viae: Romeinse Routeplanner*.³ Deze routeplanner is door hobbyisten uit Nederland gemaakt, onder meer op basis van het werk van Richard Talbert. Voor leerlingen kan het heel leuk zijn om eens te kijken welke ‘moderne’ plaatsen een Romeinse oorsprong hebben en of deze ook op de Tabula Peutingeriana terug te vinden zijn. En dan vooral ook om te zien of ze in die tijd ook al belangrijk waren. Ook de routeplanner van Stanford University kan gebruikt worden.⁴ Het leuke aan deze website is dat naast de route ook de reisduur wordt berekend. Beide zijn afhankelijk van het seizoen waarin de reis wordt begonnen en het vervoermiddel dat voor de reis wordt gekozen. Leerlingen kunnen dan met elkaar bedenken waarom de reis van Lugdunum Cananefatium naar Roma in de zomer grotendeels over zee gaat, terwijl dezelfde reis in de winter dwars door het huidige Frankrijk gaat.

‘Is de kaart niet gewoon het product van een handige vervalsers die inspeelde op het enthousiasme van zonderlinge wetenschappers?’

Hoewel historici vermoeden dat de Tabula Peutingeriana vooral decoratief bedoeld was, kan de kaart voor de geschiedenislessen nog steeds praktisch nut hebben. Eigenlijk maakt het dan niet eens meer zoveel uit hoe oud de kaart precies is en met welk doel hij ontworpen is. Samen met alle ogenschijnlijke anachronistische plaatsnamen maakt dit de kaart eigenlijk alleen maar mysterieuzer... en dus interessanter. ■

Kaart van de wereld uit de veertiende eeuw, getekend door de Engelse monnik Ranulph Higden. Ook hier staat het oosten bovenin.
Bron: British Library.

De podcast de klas in

De meerwaarde van het luisteren en maken

De podcast kan als didactisch leermiddel een rijke toevoeging zijn in de gereedschapskist van de docent. Bijvoorbeeld als verlengstuk van de instructie of als activerende werkvorm. Drie jonge docenten die elke twee weken zelf een podcast maken, leggen uit hoe je de podcast in de klas kunt gebruiken.

Hendrik van Doezum is docent geschiedenis op het Lauwers College in Buitenpost. **Huey Zijlstra** is docent maatschappij op scholengemeenschap Winkler Prins in Veendam. **Tom Huijgen** is docent maatschappijleer op Aeres VMBO Ede. Samen zijn ze de makers van de podcast *Vrienden van het onderwijs*.

En van de voordelen van de coronapandemie is de toename van het aantal podcasts over historische en educatieve onderwerpen. Veel collega's zijn tijdens de lockdown gestart met het inspreken van deze audio-documenten, om ze vervolgens te delen op de verschillende onlineplatforms. Een podcast is vaak een ingesproken audiobron die op ieder moment geluisterd kan worden. De gebruiker gaat op een eigen gekozen tijdstip naar zijn favoriete podcastplatform (Spotify, Google Podcast, Pomido, Apple Podcasts, etc.) en klikt een aflevering aan. Zie het als radio *on demand*.

De podcast kan in allerlei vormen worden aangeboden: als een monoloog, een dialoog of een polyloog, en hij kan verschillende doeleindes hebben:

het bespreken van een interessant onderwerp, het recenseren of bediscussieren van ideeën of het houden van een betoog. Het is een toegankelijke vorm om kennis uit te wisselen. Dus ook voor het onderwijs. In de klas kan de podcast een rol spelen doordat het leerlingen inspireert, informeert, activeert of uitdaagt.

Laagdrempelige werkvorm

Zowel het luisteren als het maken van een podcast door leerlingen is een laagdrempelige werkvorm die makkelijk in en buiten de les ingezet kan worden. Met een mobiele telefoon of een tablet kunnen docenten en leerlingen zowel een podcast beluisteren als er zelf een maken. De mogelijkheden zijn eindeloos.

Van links naar rechts: Hendrik van Doezum, Tom Huijgen & Huey Zijlstra.

Leerlingen kunnen uw eigen podcast of een bestaande podcast beluisteren ter oriëntatie of ter verdieping van het onderwerp. Afgelopen jaren zijn er veel nieuwe podcasts verschenen die ook goed te gebruiken zijn bij de verschillende tijdvakken binnen het curriculum. Podcasts als *Alle Geschiedenis Ooit*; *Berlijn, het verhaal van de muur* of *Helden op Sokkels*.¹ De eenvoudigste optie is een podcast te laten luisteren als huiswerk, waarbij de podcast een nieuw hoofdstuk introduceert, of als verlengstuk van de behandelde leerstof. In beide gevallen is het belangrijk dat leerlingen niet doel-loos luisteren. Geef de leerlingen een opdracht mee tijdens het luisteren of laat ze de podcast samenvatten in een aantal zinnen.

‘Zowel het luisteren als het maken van een podcast door leerlingen is een laagdrempelige werkvorm die makkelijk in en buiten de les ingezet kan worden’

Wellicht nog uitdagender: laat de leerling middels een mini-podcast (een *pitch* van maximaal een minuut) een geluisterde podcast recenseren. In de nabespreking heeft de docent zelf in de hand in hoeverre de podcast en de uitwerking onderdeel worden van de les. Luister je een aantal mini-podcasts in groepjes of kies je ervoor om één mini-podcast te beluisteren en te bespreken in een discussie of klassengesprek?

Het grote voordeel van een podcast als mogelijke thuisopdracht is dat je ernaar kunt luisteren tijdens de reis naar school of tijdens het sporten. Want leren kan overal en is niet meer gelimiteerd tot een boek, bureau of klaslokaal. Daarbij komt dat er op school veel aandacht wordt besteed aan visueel en tekstueel leren, maar auditief leren is bij veel vakken nog niet voldoende aanwezig. Ook tijdens een wandeling met de hond kan een goed gesprek nieuwe inzichten geven over een historisch onderwerp, persoon, gebeurtenis of jaartal.

Leerlingen aan de slag

Leerlingen kunnen ook zelf een podcast voorbereiden en inspreken. Op basis van de leerstof of de leerdoelen gaan de leerlingen aan de slag met een creatieve vorm. Dit kan van alles zijn, van een rondleiding tot een debat en van een live-verslag tot een toespraak, zolang het gesprek maar centraal staat in de uitwerking. Want meer dan dat hoeft het niet te zijn, alleen al een gesprek kan veel opleveren. Denk eens aan een ‘rondleiding’ over de Wereldtentoonstelling van Parijs in 1889, een live-verslag vanuit de loopgraven tijdens de Eerste Wereldoorlog of een debat over het verlagen van het stemrecht. ▶

Vrienden van het Onderwijs

In 2020 zijn wij begonnen met het maken van podcasts. Als we samen waren, bespraken we altijd ‘het onderwijs’. Wat hebben we meege-maakt? Wat vinden we van de ontwikkelingen binnen het onderwijs? Hoe zien we de toekomst van het onderwijs? Hoe moet je als startende docent gedragen? Alles kwam voorbij.

Het beginnen van een podcast kunnen wij iedereen aanraden. Nooit eerder voerden we zoveel verschillende gesprekken en kregen we nieuwe inzichten in het onderwijs. Het maken van een onderwijspodcast levert niet alleen ons iets op, maar ook onze luisteraars en onze omgeving. Het helpt ons en onze luisteraars bij de professionalisering, omdat je aan het denken wordt gezet over je eigen visie op goed onderwijs en het eigen handelen in de klas. We kwamen erachter dat de podcast ook op een andere manier impact heeft. De wijze waarop wij onze lessen geven, begint steeds meer te lijken op de structuur van onze afleveringen. Deze structuur geeft veel ruimte. Zowel in de podcast als in een les zijn de kaders duidelijk en binnen de kaders is er vrijheid.

Vang de aandacht

Hoe ziet zo’n gespreksstructuur bij onze afleveringen er dan uit? Het begint bij act 1, dat is de set-up waarmee je de kaders van het gesprek afbakent. Vaak gaat dit gepaard met een aandachtsvanger, op het internet ook wel *clickbait* genoemd. Het is de bedoeling om de gebruiker te verleiden tot het aanklikken van het artikel of de video. In een geschiedenis- of maatschappijleerles is dit vaak een vraag die de leerling moet prikkelen. De leerling wil hierna meer weten over deze vraag. Iedere goede les heeft een dergelijke opening nodig om de leerling te activeren tot leren. Hierna volgt act 2. Dit onderdeel is het midden van je verhaal en is dus de leerstof of het verhaal zelf. Als laatste volgt act 3, ook wel de conclusie genoemd. Je gaat terugblikken, kort samenvatten en afsluiten. Wat heeft het opgeleverd? Wat heb je eraan? En vooral, wat is er veranderd?

¹ Zie voor een overzicht van podcasts die interessant zijn voor de geschiedenisles het artikel *Luisteren naar geschiedenis* van Bart den Uyl in *Kleio* 7, 2021.

Rechts: De school van Athene, door Rafaël Santi, 1509-1511. Pinacoteca Ambrosiana, Milaan.
Onder: Chroesjstjov en Nixon in gesprek in Moskou, 1959. Foto: Nixon Presidential Library and Museum.

Een mooie bijkomstigheid is dat het voorbereiden en uitvoeren van een podcast zelden alleen gebeurt. Door samenwerkend leren te stimuleren kunnen leerlingen gezamenlijk stappen zetten. Het echte maken, oftewel het opnemen van de podcast, brengt altijd enige spanning met zich mee. Maak dit niet te groot, leg gewoon een telefoon of tablet op tafel en laat het gesprek op gang komen. Geef de leerling de ruimte en maak duidelijk dat fouten maken mag en perfectie niet het einddoel is. Want het zijn juist de spontane momenten die een podcast zo leuk maken. De volgende twee opdrachten kunnen ingezet worden: Wat zouden de filosofen die centraal staan in Rafaëls 'School van Athene' aan het bespreken zijn? Of waar gaat het gesprek tussen Chroesjstjov en Nixon eind jaren vijftig op deze foto over? Leerlingen kunnen dit bespreken in een podcast en zich zo oefenen met inleven, historisch redeneren en standplaatsgebondenheid. Deze vaardigheden zijn een uitdaging en vragen veel van de leerlingen. Tegelijkertijd zijn dit voor de leerlingen de ontwerpcriteria die u, hun medeleerlingen en eventuele andere beoordelaars straks in het achterhoofd houden tijdens het luisteren. De leerlingen moeten immers de dialoog goed voorbereiden door zich te verdiepen in de historische context. Ze moeten een mini-onderzoek

doen over wie de filosofen uit de Atheense school waren of wat de relatie is tussen Chroesjstjov en Nixon tijdens tijdvak 10. Ze kunnen dit onderzoek doen met een andere podcast, hun boek of op het internet.

Projectweek

Ten slotte is de podcast het ideale middel om vakoverstijgend denken te stimuleren. In zowel de inhoud, vormgeving en technisch aspect van de podcast kunnen verschillende vakken hun ei kwijt. Denk bijvoorbeeld aan een volledige podcast-projectweek. In het kader van samenwerkend leren gaan de leerlingen een volledige podcast uitdenken, opzetten, ontwikkelen en promoten. In een nieuwe situatie leren zowel de leerlingen als de docenten anders te denken en samen te werken binnen nieuwe kaders.

Het proces van creëren is het uiteindelijke eindproduct. Er gaan dingen goed, er gaan dingen fout, maar uiteindelijk ligt er een product waar de leerling zelf aan gewerkt heeft en trots op kan zijn. De leerling is actief bezig geweest met het onderwerp en heeft dit op eigen wijze verwerkt tot een eindproduct. In deze werkvorm wordt er iets gemaakt en kan het eindproduct met elkaar gedeeld worden, in de klas, in de school, of buiten de muren van de school, of als digitaal audiomuseum – ook leuk voor ouders. ■

Podcast

De podcast *Vrienden van het Onderwijs* wordt gemaakt door drie jonge docenten uit Noord-Nederland. Tweewekelijks praten zij de luisteraars bij over één specifiek thema en over de actuele onderwijsontwikkelingen in het voortgezet onderwijs. Hun enthousiasme over het docentschap werd begin april 2022 beloond met een IPON Award (beluister aflevering #34: *We won at IPON!*). De podcast *Vrienden van het Onderwijs* is terug te vinden in je favoriete podcastplatform, of kijk – ook voor meer info – op www.vriendenvanhetonderwijs.com.

Over chantage en de Woningwet

De vmbo-examens geschiedenis van 2022

In veel opzichten was het examen GL/TL 2022-1 een doorsnee-examen. De meningen waren verdeeld, maar ook dat is normaal. Welke opvallende zaken zijn er te melden?

Vergelijkbaar met andere jaren.' Zo luidde een reactie tijdens de landelijke bespreking van de VGN van het examen GL/TL 2022-1 toen gevraagd werd naar een algemene indruk. Aangezien het examen van 2021 goed was ontvangen, mag deze reactie als positief beschouwd worden. In feite was het cijfer waarmee docenten het examen waardeerden hoger dan vorig jaar: 6,43 tegenover 6,37. Het examen zou erg lang zijn, zo was hier en daar te horen. Toch was het met 48 vragen drie vragen korter dan in 2021. Veel vragen over dezelfde onderwerpen was weer een andere reactie. Als voorbeeld werd 1848 genoemd, toch een belangrijk onderdeel van de syllabus. En een vraag over een ongewoon onderwerp, de Woningwet, zorgde juist voor de meeste beroering. Maar ook bij een betrekkelijk 'normaal' examen kan het interessant zijn te kijken of er zaken zijn die eruit springen.

Moeilijkheid

Over het vmbo-examen geschiedenis zijn bij het LAKS 7.990 klachten binnengekomen op een totaal van 22.940 kandidaten (ter vergelijking: over het examen Nederlands kwamen meer dan 12.000 klachten binnen op 51.116 kandidaten). Met afstand de meest voorkomende klacht was dat het examen te moeilijk was. Maar was het ook echt te moeilijk? De meningen waren hierover verdeeld. 'Op het eerste gezicht een lastig examen,' zei één docent op het forum van de VGN. 'Mijn leerlingen vonden het examen goed te doen, maar ik vond het voor hen best lastig,' zei een andere docent, die zich mogelijk zorgen maakte dat de leerlingen zichzelf overschatten. Een andere docent dacht ook dat het examen moeilijker was, maar vond dat juist fijn. 'Dan heb ik het gevoel dat ik het ergens voor doe.' Dit zijn natuurlijk individuele stemmen. De QuickScan geeft een betere indicatie wat docenten dachten. Daaruit blijkt dat 45 procent het examen moeilijk of te moeilijk vond, tegenover 46 procent in 2021. De eerste indruk was dus niet dat het examen moeilijker was dan vorig jaar. Wat zeggen de harde cijfers? De moeilijkheid van een vraag kan objectief worden vastgesteld met een zogenaamde p-waarde. Die waarde ligt tussen de 0 en de 1 en is het percentage van de maximumscore

Peter Jager is toetsdeskundige geschiedenis bij Cito voor de digitale en papieren examens geschiedenis vmbo, Peter.Jager@cito.nl.

dat gemiddeld is behaald. Dit is te berekenen door de gemiddelde score op de vraag te delen door de maximumscore. Hoe dichter de p-waarde bij de 1 komt, hoe makkelijker de vraag. Dit jaar was de gemiddelde p-waarde van de toets als geheel 0,56, ongeveer 1 procent lager dan vorig jaar. Inderdaad dus iets moeilijker. Maar zouden de docenten die ene procent minder inderdaad goed hebben aangevoeld of speelt er nog iets anders? Hetzelfde percentage leerlingen dat bij het LAKS klaagde over de moeilijkheid (58 procent), gaf aan vooral moeite te hebben met vraag 4 over de Woningwet. Deze vraag was niet moeilijk als je het antwoord had geleerd, want de vraag was een rechttoe recht-aan reproductievraag. Hij was wel moeilijk als je nooit van de Woningwet hebt gehoord, zoals leerlingen massaal aangaven. Als het goed is, komen alle begrippen uit de syllabus terug in de methode, maar bij de Woningwet lijkt dat niet altijd het geval te zijn geweest. Daarom blijft het advies voor docenten om ook af en toe een blik in de syllabus te werpen. Waarschijnlijk is deze vraag ook een reden dat docenten in de QuickScan aangaven dat het examen iets minder aansloot bij de lesstof dan vorig jaar. ▶

Het Amsterdamse steegje Gebed zonder End in 1892. Foto: Jacob Olie. Collectie Amsterdams Archief.

De gegevens van de toets- en itemanalyse (TIA) op basis van de versnelde correctie

Hieronder staan schematisch de gegevens die bij Cito via het Wolfsysteem zijn binnengekomen op basis van de versnelde correctie. Deze gegevens zijn nodig om een afgewogen oordeel te kunnen geven over de aanvaardbaarheid, validiteit en betrouwbaarheid van het examen. Ook is het mogelijk om op basis van deze gegevens een vergelijking te maken met eerder afgenomen examens. Samen met het commentaar dat na afname op de examens gegeven wordt, leidt dit tot de vaststelling van de normering (de N-term) door het CvTE.

Het vmbo-examen 2022 in cijfers (alleen het papieren examen GL/TL)

	GL/TL
gemiddelde score / schaallengte	36,67 / 65
gemiddelde p-waarde*	0,56
vastgestelde N-term*	1,3
procent onvoldoende (na vaststelling door CvTE)	21,8
gemiddelde cijfer	6,4
betrouwbaarheid*	0,83
standaarddeviatie*	9,13
aantal kandidaten	22.940
steekproefgrootte	19.318

■ De **gemiddelde p-waarde** is een maat voor de moeilijkheidsgraad van een examen. Van eenzelfde orde is de **p'-waarde van een vraag**. Een p of p'-waarde van 0,10 betekent een erg moeilijk examen of een erg moeilijke vraag. Een waarde van 0,90 betekent een erg gemakkelijk examen of een erg gemakkelijke vraag. De p/p' wordt berekend door de gemiddelde score op een examen/vraag te delen door de maximaal haalbare score op dat examen/die vraag. De waardes worden vaak aangegeven als een percentage.

■ De **N-term** of de **normeringsterm** is een ijkvariabele die gebruikt wordt om de score op het examen om te zetten in een cijfer. Hoe hoger de N-term, hoe (relatief) moeilijker het examen was.

■ De **betrouwbaarheid** is de mate waarin de scores consistent, nauwkeurig en reproduceerbaar zijn, kortom vrij van meetfouten.

■ De **standaarddeviatie** is een spreidingsmaat. Hoe groter de spreiding, hoe beter de hele score-schaal wordt benut.

Zie voor meer informatie de toetstechnische begrippenlijst via tinyurl.com/CITOTTBL.

Chantage

Boven het verslag van de landelijke bespreking van het examen staat altijd vermeld dat het niet dwingend is, maar slechts adviserend. Docenten hoeven het advies dus niet op te volgen. Dat is een belangrijk verschil met een aanvulling op het correctievoorschrift, waarbij het correctievoorschrift wel dwingend wordt aangepast. Bij het verslag gaat het slechts om een verruiming van het cv. Dit kan gebeuren op basis van artikel 3.3, zoals dit jaar bij vraag 1. Artikel 3.3 stelt dat op grond van aantoonbare, vakinhoudelijke argumenten ook antwoorden die niet in cv staan, mogen worden goedgekeurd. Een van de vakspecifieke regels voegt hieraan toe: 'mits uit gezaghebbende, wetenschappelijk verantwoorde publicaties.'

Het is interessant om de discussie over vraag 1 op het forum erbij te pakken. De vraag leek zo simpel: wat was de reden dat Willem II in 1848 van mening veranderde en toch opdracht gaf voor een nieuwe grondwet? Het antwoord in het cv was dat de koning bang was voor een revolutie. Veel leerlingen noemden echter als reden het feit dat Willem gechanteed werd. 'Ik reken het goed,' zei een docent op het forum en voegde eraan toe dat de reden dat de koning van mening veranderde waarschijnlijk de rellen was, 'maar misschien was het wel chantage.' 'Dit is geen goed historisch onderbouwd argument,' reageerde een andere docent. 'Argumenten dat "het in het boek staat" of "ik heb het uitgebreid behandeld in de les" zijn geen valide redenen om het goed te rekenen.' Het verhaal over chantage is afkomstig uit de biografie van Willem II van Jeroen van Zanten. Wanneer we dat boek erbij pakken, lezen we dat het verband tussen de chantage en de nieuwe grondwet heel voorzichtig wordt gelegd. De chantage gaf de koning wellicht het laatste zetje, aldus Van Zanten. De auteur gaat verder: 'Er zijn echter meer beweegredenen geweest. Willems zucht naar

populariteit bijvoorbeeld en zijn ervaringen in Brussel in september 1830. En wat te denken van zijn wispelturigheid, zijn (vroegere) sympathie voor het liberalisme, zijn soldatentrots, zijn slechte gezondheid [...]'.¹

Zo bekeken zijn er wel heel veel goede antwoorden op deze vraag, tot aan de hartkwaal van de koning aan toe. Uit de landelijke bespreking kwam uiteindelijk dat chantage ook goed gerekend mocht worden. Leerlingen die dat antwoord gaven, hadden het boek van Van Zanten natuurlijk niet gelezen, maar hadden deze informatie uit een methode. Mooi natuurlijk dat leerlingen op de hoogte zijn van zo'n recente ontdekking. Maar, zoals Van Zanten aangeeft, speelde er meer (zoals het revolutiegevaar) en mag je hopen dat leerlingen daar ook kennis van hebben. Voor de examenmakers was daarom de les dat de vraag meer sturing had moeten hebben. Er had bijvoorbeeld beter naar een *politieke* reden gevraagd kunnen worden.

Duimregeling

Net als in 2021 was dit jaar de duimregeling weer van kracht. Daardoor konden leerlingen één eindcijfer niet laten meetellen voor de uitslagbepaling. Enerzijds moesten leerlingen zo gecompenseerd worden voor het door corona gemankeeerde onderwijs, anderzijds moest de regeling hun vertrouwen geven in de goede afloop van de eindexamens. In 2021 slaagde 10,2 procent van alle examenkandidaten dankzij deze regeling. Het aandeel kandidaten voor alleen vmbo was groter: 14,2 procent. Het vak geschiedenis werd in dat jaar door 1,3 procent van de vmbo-kandidaten gekozen als 'duimvak'.² Een aantal van hen besloot al in een vroeg stadium op welk vak zij de duim zouden leggen, met als gevolg dat hun inzet voor dit vak afnam. Anderen wachtten de examens af en gooiden er het bijltje erbij neer op het moment dat het tegenviel. Dit zorgde ervoor dat de examens geen goede afspiegeling vormden van wat leerlingen kunnen. Het effect op het geschiedenis-

examen is lastig vast te stellen. Van een laag cijfer is niet te bepalen of dit te wijten is aan een gebrek aan vaardigheid of aan inzet. Het 'duimeffect' blijkt wel uit het segment zeer laag scorende leerlingen, dat bij dit corona-examen groter was dan normaal. Dat is goed te zien aan het histogram (hieronder), waar aan de linkerkant de staafjes ver richting nul doorlopen. Ook de hoge N-termen van afgelopen jaren (dit jaar 1,3) geven te denken.

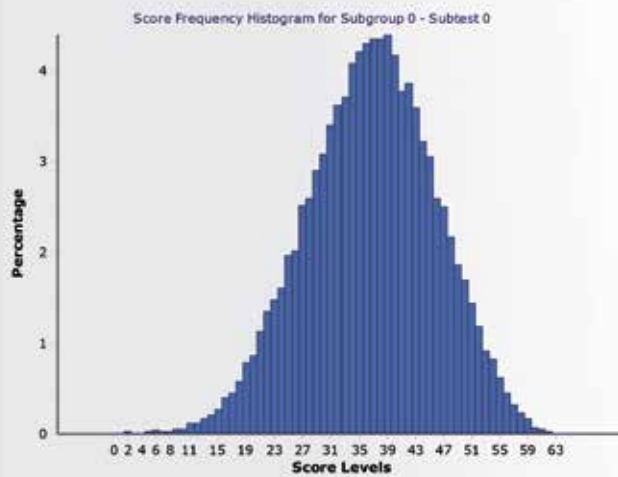
Digitale examens

Er worden ook al jaren digitale examens afgenomen. Daarbij gaat het om enkele honderden leerlingen voor de niveaus BB en KB. Wie nieuwsgierig is, kan eens een kijkje nemen op oefenen.facet.onl. Op die site staan de digitale examens die openbaar zijn gemaakt. Zeker voor de doelgroepen BB en KB hebben digitale examens veel voordelen. Ingewikkelde instructies die bij papier soms nodig zijn, kunnen hier achterwege blijven. De meeste digitale formats spreken voor zich. Een voorbeeld is de volgordevraag. Op papier moet een leerling nummers invullen, waarbij dus een vertaalslag nodig is naar gebeurtenissen of afbeeldingen. In een digitale variant slepen leerlingen de tekstvakjes of foto's zelf in de goede volgorde. Daarnaast is door het inzetten van film- en geluidsfragmenten meer variatie mogelijk in het gebruik van bronnen. Toch zijn BB- en KB-leerlingen een doelgroep waarover relatief weinig bekend is. Op het besloten en beveiligde forum is gelegenheid voor docenten om op deze examens te reageren, maar hier wordt helaas nauwelijks gebruik van gemaakt. Het zou mooi zijn als ook deze docenten van zich lieten horen. Hun feedback kan helpen om de examens nog beter op de leerlingen af te stemmen.

Omdat er niet veel reacties kwamen op de oproep voor nieuwe leden voor de constructiegroep (cg), zijn wij nog op zoek naar enthousiaste en creatieve docenten die willen meewerken aan de constructie. Naast de cg is er ook de mogelijkheid om te construeren op afstand in een zogenaamd constructieforum. De werklast is dan lager, maar docenten krijgen wel de gelegenheid om ervaring op te doen met het maken van examenopgaven en kunnen eventueel doorstromen naar een reguliere cg. Meer informatie is te vinden op de website van Cito via tinyurl.com/CITODOCP. Betrokkenheid van docenten bij het vak en bij de examens blijft van belang. In het artikel 'En het vak geschiedenis dan?' in het februari-nummer van *Kleio* van dit jaar wees Fred van Kruistum op de mogelijke consequenties van de nieuwe leerweg die gaat komen in het vmbo. Met name de invoering van een praktijkgericht programma kan grote gevolgen hebben voor de positie van het vak geschiedenis. Dit maakt het des te belangrijker om samen voor ons vak te blijven staan. Een vak waar het eindexamen al jaren een stabiel onderdeel van is. ■

Linkerpagina: Willem II in 1848. Schilderij door Jan Baptist van der Hulst. Collectie Koninklijk Huis.

Onder: Histogram met onderaan het aantal te behalen scorepunten (maximaal 65). De staafjes geven de scorepercentages aan van de leerlingen.

¹ J. van Zanten, *Koning Willem II 1792-1849* (Amsterdam 2013), 554.

² duo.nl/open_onderwijsdata/images/examenmonitorvo-2020-2021.pdf.

Lesgeven op Bonaire

Hoe een nieuwe aanpak het curriculum kan verrijken

Het eiland Bonaire is een bijzondere gemeente van Nederland en werkt daarom met de Nederlandse kerndoelen. De inhoud staat echter vaak ver af van de leerlingen op het eiland. Bonaire kent immers een heel andere geschiedenis en cultuur. Er is nu een nieuwe en bijzondere aanpak op komst voor deze bijzondere gemeente.

Lianne IJmker is van oorsprong geschiedenisdocent en nu adjunct-directeur van het Terramar Museum te Bonaire. **Tirza van der Zande** is bezig met haar master cultuurgeschiedenis.

Bonaire ligt in het Caribisch gebied, een kleine 8.000 kilometer van Nederland vandaan. Sinds 2010 is het een bijzondere gemeente van het koninkrijk en voor een deel volgen de scholen op het eiland de kerndoelen die zijn opgesteld voor het Nederlandse onderwijs. Vanuit het Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap is er een aantal kerndoelen aangepast op de Bonairiaanse situatie, maar het grootste gedeelte is nog gericht op het Nederlandse curriculum. In de praktijk houdt dit in dat docenten vooral Nederlandse tekstboeken gebruiken voor de onderwerpen die besproken moeten worden. Hier vloeien een aantal uitdagingen uit voort. Voor veel leerlingen op Bonaire is Nederlands een vreemde taal, waardoor Nederlandstalige methodes een taalbarrière opwerpen. Ook komen docenten vaak uit Nederland om de verschillende vakken te doceren en zijn zij over het algemeen minder bekend met de cultuur en geschiedenis van het eiland. Binnen het geschiedenisonderwijs zijn er nog enkele andere serieuze uitdagingen: de geschiedenis van het eiland is substantieel anders dan de Nederlandse context en leerlingen hebben daarbij ook een heel andere relatie met de onderwerpen die tot het Nederlandse curriculum behoren. Neem bijvoorbeeld de pijnlijke geschiedenissen van de West Indische Compagnie (WIC) en

andere Europese compagnieën die grote invloed hebben gehad op het eiland en op de generaties vóór de generatie van de leerlingen. In de praktijk betekent dit vaak dat docenten moeilijke onderwerpen niet of nauwelijks bespreken. De redenen hiervoor lopen uiteen: docenten willen of durven deze onderwerpen niet in de klas te introduceren of het ontbreekt hun aan vaardigheden of tijd om deze gevoelige kwesties bespreekbaar te maken en met leerlingen te onderzoeken.

Een handreiking

Archeologisch en historisch museum Terramar Museum in Kralendijk heeft daarom het initiatief genomen om docenten op het eiland een handreiking te doen. Er zijn modules ontwikkeld waarin wordt gepoogd om de cultuureducatie in zijn algemeenheid te bevorderen en daarbij de hiaten in het geschiedeniscurriculum op te vullen met een Bonairiaanse context. Het achterliggende doel was om de culturele sector op het eiland te promoten en tegelijkertijd leerlingen betekenisvoller geschiedenisonderwijs aan te bieden. De ontwikkeling van de modules kwam in een stroomversnelling terecht toen het Terramar Museum in contact kwam met projectleider Bart Wagemakers, initiatiefnemer van Cultural Heritage and Education, Jericho. Wagemakers is

Het Terramar Museum in Kralendijk.

lerarenopleider geschiedenis en docent-onderzoeker aan de Hogeschool Utrecht. Dit project heeft als doel de leerlingen in het Palestijnse Jericho door middel van cultureel erfgoed bewust te maken van hun eigen leefomgeving en daarnaast de eigenwaarde van deze kinderen te vergroten (zie kader hieronder). In eerste instantie verwacht je niet dat project Jericho en de situatie op Bonaire veel raakvlakken hebben, maar in beide gevallen gaat het om leerlingen die op school bewust of onbewust betekenisvolle informatie missen over hun eigen leefgebied. Aan de hand van verschillende perspectieven probeert project Jericho leerlingen trots te maken op hun woonplaats. Dit was wat we op Bonaire ook ambieerden en vanaf dat moment was het Terramar Museum onderdeel van een groter onderzoek. ▶

Cultural Heritage and Education, Jericho

In september 2019 startte op Instituut Archimedes, de lerarenopleiding van de Hogeschool Utrecht, het initiatief Cultural Heritage and Education. Dit project stelt zich tot doel jongeren (elf tot veertien jaar) door middel van educatie bewust te maken van het belang van cultureel erfgoed in hun leefomgeving en het behoud ervan voor toekomstige generaties. Door dit te bewerkstelligen, hopen de initiatiefnemers dat jongeren hun waardevolle relatie met de eigen omgeving inzien en dat het een positieve bijdrage kan leveren aan identiteitsvorming. Het project is opgezet door docent-onderzoeker Bart Wagemakers en is ontwikkeld door 32 studenten en een alumnus afkomstig van vier verschillende onderwijsinstellingen in Utrecht.

Als locatie werd gekozen voor de Jericho Oase, gelegen op de Westelijke Jordanoever (Palestijnse gebieden). Het gebied is doordrenkt met cultureel erfgoed, maar de jongeren die er wonen, zijn zich er niet of nauwelijks van bewust. En aangezien de culturele identiteit zeker bij jongeren in conflictgebieden een belangrijke rol speelt bij hun identiteitsvorming, en het gegeven dat materieel cultureel erfgoed in de regio gevaar loopt, was dit een geschikte doelgroep.

Overall toepasbaar

Een belangrijk uitgangspunt was hierbij wel dat het raamwerk van het project breed zou worden opgezet, zodat het in principe overal ter wereld toepasbaar zou kunnen zijn. Daarnaast is het project tweetalig (Arabisch-Engels) en zowel fysiek als online beschikbaar. Verder bevat het projectmateriaal geen verwijzingen naar politieke statements en refereert het niet aan gewelddadigheden. Om te voorkomen dat de invulling zou worden

bepaald door (westerse) concepten, is van tevoren afgestemd met de curriculumverantwoordelijken en leerlingen in Jericho wát en hoe er tijdens het project over de omgeving moest worden geleerd. Het project omvat vier modules: Geography (inclusief flora en fauna en klimaatverandering), Archaeology, History, Cultural Heritage, en een excursie naar een locatie met cultureel erfgoed. Naast lesmateriaal en een docentenhandleiding, is er ook een bijbehorende bundel met uitdagende activiteiten ontwikkeld. Met hulpmiddelen uiteenlopend van papier, pen en schaar tot aan animatiefilms, 3D-modellen en een virtual reality-applicatie, ontdekken én ervaren de leerlingen hun leefomgeving van vandaag de dag vanuit verschillende invalshoeken, doen ze onderzoek naar het verleden van hun woonplaats en ontwikkelen ze een eigen visie op de toekomst van Jericho. Ze lezen, kijken, ontwerpen, experimenteren, discussiëren en presenteren. Het is dan ook de bedoeling dat de leerlingen niet alleen nieuwe kennis vergaren, maar ook diverse vaardigheden en competenties verder ontwikkelen.

In december 2021 vond een pilot plaats op de Ein el-Sultan Coeducational School, in een van de vluchtelingenkampen in Jericho. Twee docenten en dertig leerlingen voerden zelfstandig het project uit en waren zeer enthousiast. Hoewel het project als omvangrijk werd ervaren en er enkele verbeterpunten waren – de meeste hiervan zijn inmiddels doorgevoerd – werd het beoogde effect zeker bereikt. De leerlingen zijn niet alleen met meer waardering gaan kijken naar hun eigen omgeving, het cultureel erfgoed dat zich daar bevindt en naar henzelf, maar ze zijn hun opvattingen en gevoelens ook gaan uitdragen naar medeleerlingen, vrienden en familieleden. Nieuwsgierig geworden? Neem een kijkje op www.culturalheritageeducation.hu.nl.

Bart Wagemakers is als docent werkzaam bij de vakgroep Geschiedenis van de lerarenopleiding Instituut Archimedes (Hogeschool Utrecht). Daarnaast is hij als onderzoeker verbonden aan het lectoraat Curriculumvraagstukken Funderend Onderwijs (HU).

Het landschap van Bonaire. Foto: Boy Lawson. Collectie Wereldculturen.nl.

Vergelijkbare invalshoeken

Na het gesprek met Wagemakers werd het idee voor de modules op Bonaire aangepast. Net als project Jericho koos het Terramar Museum vergelijkbare invalshoeken voor project Module Bonaire. Voor het Caribische eiland werden de inhoud van de modules: topografie, vulkanisme, flora en fauna, de Caquetio (een van de eerste samenlevingen op Bonaire), slavernij en erfgoed. Deze modules werden aangevuld met burgerschap (door een vraag vanuit de Inspectie van Onderwijs) en klimaat (op verzoek van Terramar Museum zelf door de relaties met Greenpeace en het Wereldnatuurfonds). Deze perspectieven zorgen ervoor dat leerlingen praten over het Bonaire van de toekomst, het heden en van vroeger. Het achterliggende doel komt in alle modules terug: betekenisvol onderwijs waarin bewustwording van de eigen leeromgeving voorop staat zowel op het gebied van natuur als van cultuur.

Bij de ontwikkeling van de verschillende modules kozen we voor een pragmatische insteek: de handreikingen moeten makkelijk te implementeren zijn in het curriculum en gericht zijn op (bestaande) kerndoelen van SLO voor het primaire onderwijs en de onderbouw van het voortgezet onderwijs. Voor de module geschiedenis betekent dat bijvoorbeeld dat er verbanden worden gelegd tussen onderwerpen uit de tijd van jagers en boeren en de samenleving van de Caquetio. In een reguliere methode bij de tien tijdvakken wordt er in het hoofdstuk over jagers en boeren stilgestaan bij de eerste samenlevingen. In de Module Bonaire zien docenten in één oogopslag welke informatieblokken zij kunnen gebruiken om de context van het eiland toe te voegen aan dit hoofdstuk. De Caquetio-samenleving lijkt een combinatie van

een jagers- en verzamelaarssamenleving en een sedentaire boerensamenleving. Terwijl het eerste tijdvak in een Euraziatische context doorloopt tot ongeveer 3.000 voor Christus, loopt de Caquetio-samenleving door tot zeker 1499 na Christus, tot de komst van de Spanjaard Alonso de Ojeda. Door de Caquetio te verbinden aan de tijd van jagers en boeren leren de leerlingen over een betekenisvol en concreet voorbeeld bij een abstract onderwerp. Ze leren daarbij kritisch te kijken naar de Nederlandse samenstelling van de tijdvakken en ook verschillende historische vaardigheden in te zetten.

Activiteitenbundel

In navolging van het project Jericho zijn bij de aanvullende informatieblokken ook werkvormen ontworpen. Deze zijn te vinden in een activiteitenbundel. Op die manier leren de leerlingen op een activerende wijze het eiland kennen. Voor deze avontuur opdrachten moeten leerlingen zelf het eiland verkennen, onderzoek doen en daarbij kritisch denken. Deze activiteitenbundel wordt een portfolio waarin de leerlingen hun eigen meningen en ervaringen over Bonaire kunnen opschrijven en bijhouden. Om samenwerken te stimuleren, eindigt elk hoofdstuk in de bundel met een projectidee. Dit zijn ideeën over het maken van een eigen museumexpositie, het tekenen van stripboeken, het ophalen van geld voor non-profitorganisaties en noem maar op. Dit zorgt ervoor dat leerlingen niet alleen plezier hebben tijdens het verwerken van de informatie, maar ook dat ze de vaardigheden krijgen om hun mening op verschillende manieren te uiten: formeel (in de vorm van een advies of betoog), verbaal (in de vorm van een socratisch gesprek, presentatie

---

Slavenhuisjes op Bonaire waar slaven die in de zoutpannen werkten de nacht doorbrachten. Foto: David Burley, Wikimedia Commons.

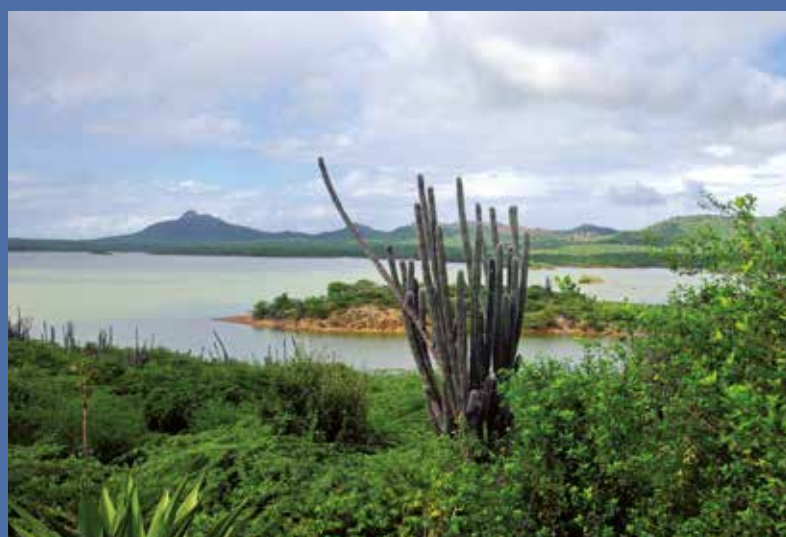
of discussie) of artistiek (in het kader van cultuur-educatie). Ook het bespreekbaar maken van controversiële onderwerpen, zoals kolonialisme en slavernij, kreeg een plek. We richten ons in deze geschiedenismodule op het bevorderen van standplaatsgebondenheid, historisch besef en empathie aan de hand van multiperspectiviteit. Het discussiëren over wie de winnaars en verliezers zijn in deze historisch context moet zoveel mogelijk uit de weg worden gegaan.

De laatste hobbels

Als ontwerpers zitten wij in een spannende fase. Het schrijfproces is achter de rug en de modules zijn zo goed als af. Bij verschillende instanties op het eiland is de vraag uitgezet om de bronnen, teksten en afbeeldingen te controleren om de betrouwbaarheid te waarborgen. Als bijproduct hopen we ook zoveel mogelijk draagvlak te creëren bij deze instanties en de modules te promoten. Daarna zullen de modules in het Engels of het Papiaments worden vertaald en zal er een handleiding bij geschreven worden. Het gehele proces rondom Module Bonaire heeft zich als een olievlek verspreid op het eiland. Docenten en directeuren zijn al enorm enthousiast over het implementeren van de modules in het curriculum. We moeten echter nog een laatste horde nemen. De belangrijkste uitdaging ligt op dit moment bij de financiering van het uitgeven van deze onderwijsbundel. Docenten zijn geïnteresseerd in de inzet van deze modules naast de methodes, maar geven tegelijkertijd aan dat er weinig geld vrijgemaakt kan worden voor de aanschaf van deze leermiddelen. Er is een impasse ontstaan waarin het educatieve ontwerpproces wel gefinancierd wordt maar door een te lage vraag de uitgave nog niet bekostigd kan worden. Als museum moeten

we daarom andere geldstromen proberen te vinden om de productiekosten zo laag mogelijk te houden en aantrekkelijk te worden voor scholen op Bonaire. De noodzaak en urgentie om het huidige onderwijs betekenisvoller te maken met de (historische) context van het eiland zijn er, nu nog de mogelijkheid om het uit te geven. In ieder geval blijven het Terramar Museum en alle betrokken organisaties doorwerken totdat ook de laatste horde is genomen. *Fingers crossed* en op naar een betere toekomst voor Bonaire. ■

Boven: Arbeiders aan het werk in de zoutpannen op Bonaire in 1947. Foto: Willem van de Poll, Anefo/Nationaal Archief.
Onder: Het Gotomeer op Bonaire. Foto: Bgabel, Wikimedia Commons.

Meer weten?

Op de Facebookpagina van het Terramar Museum, www.facebook.com/terrarmuseumbonaire, vind je de nieuwste ontwikkelingen binnen de Bonairiaanse culturele sector en kun je in contact komen met de ontwikkelaars van Module Bonaire en de andere activiteiten die het Terramar Museum onderneemt om het erfgoed van Bonaire te beschermen. De website van het museum is terrarmuseum.com. Twee voorbeelden uit de module zijn te vinden op www.vgnkleio.nl.

Het Rampjaar in de Vechtstreek

Kerkarchieven als rijke bron voor regionale Rampjaarverhalen

De Vechtstreek was tijdens het Rampjaar een belangrijke regio. Het gebied van Muiden tot Breukelen besloeg een groot deel van de noordelijke sectie van de Oude Hollandse Waterlinie. Er is in het gebied flink gevochten. Ruim een jaar liep de frontlijn tussen Nederlands en Frans gebied grofweg langs de Vecht.

Wouter van Dijk is historicus, archivaris en senior collectiebeheerder van het Regionaal Historisch Centrum Vecht en Venen.

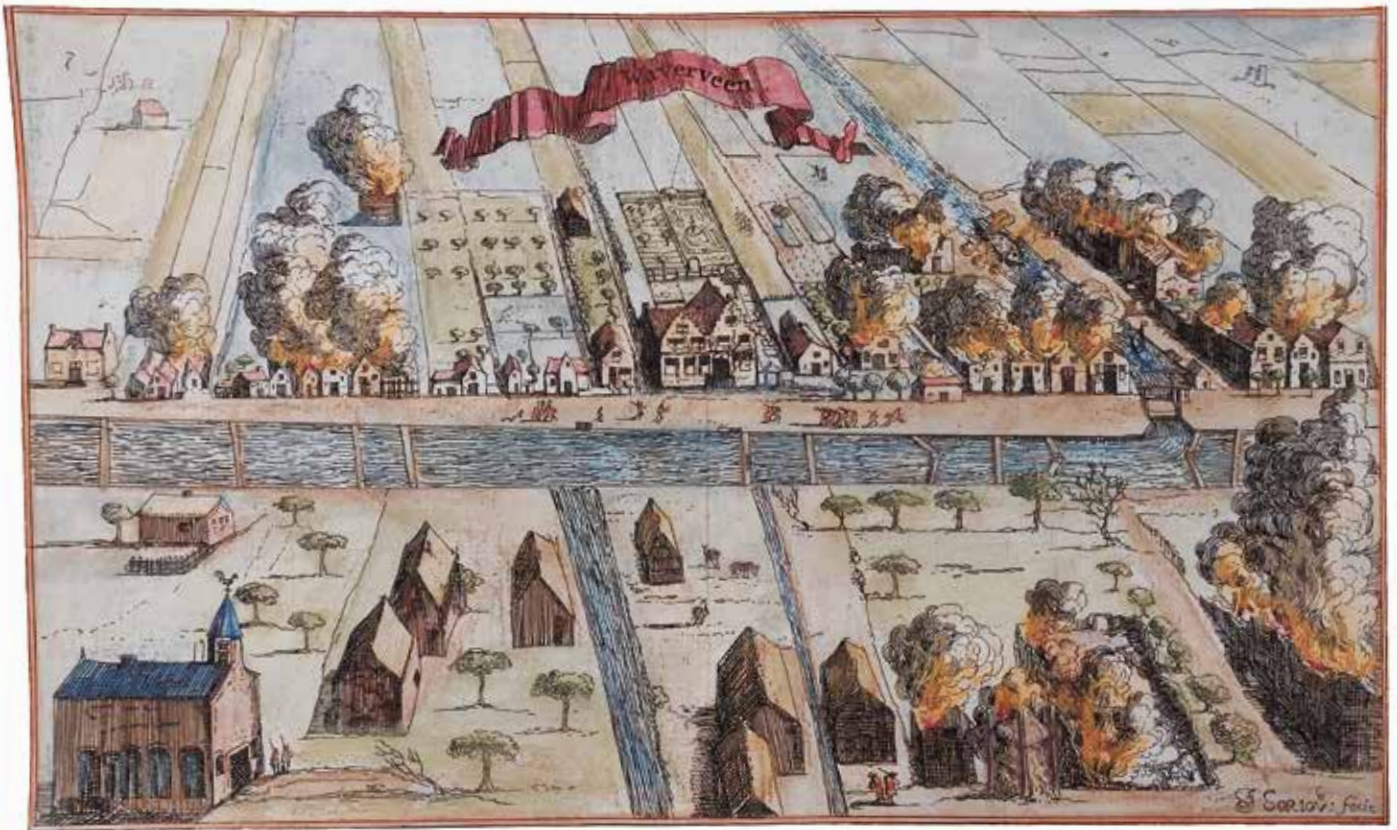
In het voorjaar van 1672 trok het Franse leger onder Zonnekoning Lodewijk XIV razendsnel de Republiek binnen. In de zomer ontstond aan de in allerijl aangelegde waterlinie een patstelling. Lodewijk had geen haast gemaakt met een aanval op Holland omdat hij verwachtte dat de Republiek het verzet wel zou staken na de snelle opmars van het Franse leger. In het najaar bleek dat dit te makkelijk gedacht was. En aan het einde van 1672 werd de strijd grimmiger. Franse troepen trokken regelmatig door de in de frontlinie gelegen Vechtstreek om de dorpen in de omgeving te terroriseren. Onder andere Waverveen, Abcoude

en Nigtevecht moesten het ontgelden.

Veel van deze gebeurtenissen kennen we uit boeken die tijdens of kort na het Rampjaar verschenen zijn. Bekende voorbeelden zijn *De Fransche Tyrannie* van Abraham de Wicquefort en *'t Verwerd Europa* van Pieter Valkenier, waaruit vaak geput wordt als het gaat over het Rampjaar. Het beeld dat in deze publicaties geschetst wordt, kan aangevuld en genuanceerd worden aan de hand van lokale archieven, zoals het streekarchief RHC Vecht en Venen.¹ In de kerkarchieven vinden we primaire bronnen over de gebeurtenissen in de genoemde dorpen.

De Vechtstreek, uitsnede van een kaart van Blaeu uit 1630.

De verwoesting van Waverveen

In Waverveen dacht men relatief veilig te zijn. Het dorp lag midden in onder water gezet gebied en een groep bewapende dorpsbewoners zorgde samen met een uitlegger met soldaten voor de verdediging. Een uitlegger was een vaartuig met kleine diepgang, bewapend met een kanon, dat de nog begaanbare dijk- en waterwegen moest beschermen. Dat bleek niet genoeg toen de dorpsbewoners in september 1672 van de Franse bezetters in Utrecht het bevel kregen om een grote hoeveelheid hooi te leveren aan het Franse leger. Buiten het feit dat de Waverveners niet van plan waren dit hooi te leveren aan de vijand, want dat

was verboden door de Staten-Generaal, konden ze het ook niet. Rondom Waverveen lagen voornamelijk turf en veenplassen en er was nauwelijks weiland te vinden. Aan het ultimatum werd dan ook niet voldaan.

We weten dit omdat de dominee van de hervormde gemeente van Waverveen in het oudste kerkboek van de gemeente een uitgebreid verslag heeft geschreven.² Dat kerkboek dateert uit de zestiende eeuw en werd bijgehouden tot in de achttiende eeuw. Dominee Hendrik Selijns was predikant in Waverveen van 1666 tot 1682. Daarvoor en daarna was hij werkzaam in de kolonie Nieuw-Nederland in Amerika. Door zijn verslag weten we ook dat in juli 1672 het dorp Waverveen al verschillende vluchtelingen herbergde, onder andere uit Kockengen, Harmelen en Woerdense Verlaat. Op dat moment stond Waverveen op het punt zelf oorlogsgebied te worden. De brandschatting die het dorp was opgelegd kwam deels voort uit het feit dat Waverveen geen onderdeel uitmaakte van de bezette provincie Utrecht. De omliggende dorpen Vinkeveen, Mijdrecht en Wilnis deden dat wel. Omdat Waverveen Hollands was, kreeg men niet de kans brandschatting af te kopen via een zogenaamde *sauvegarde*, Holland was immers geen bezet gebied. De Utrechtse dorpen hadden eieren voor hun geld gekozen en voor een *sauvegarde* betaald.

Omdat Waverveen de door de Fransen geëiste schepen hooi niet leverde, trokken op 4 november zo'n vierhonderd Franse soldaten van Utrecht via Breukelen en Nieuwer ter Aa naar Demmerik. ►

Boven: De verwoesting van Waverveen door de Fransen in 1672, door Isaac Sorious.
Onder: Het kerkboek van Waverveen.

¹ Het streekarchief Regionaal Historisch Centrum Vecht en Venen (RHCVV) is de archiefbewaarplaats van de gemeenten Stichtse Vecht en Weesp, samen een groot deel van de Vechtstreek, en de gemeenten De Bilt en De Ronde Venen.

² RHCVV, toegang 0977 Hervormde gemeente Waverveen, inv.nr. 366.

Abcoude in 1672 verwoest door de Fransen, door Isaac Sorius.

Daar splitste de Franse troepenmacht zich op. Het ene deel trok via Wilnis en Mijdrecht op en het andere deel via Vinkeveen. Zo nam men Waverveen en Botshol van twee kanten in de tang. In de vroege morgen van vijf november overvielen de Fransen het dorp. De boerenmilities waren geen partij voor de Franse soldaten en werden al snel overrompeld. De uitlegger met staatse soldaten bood langer weerstand, maar moest zich na een uur strijd met zware verliezen overgeven. Van het dorp Waverveen was na de Franse furie niet veel meer over. 59 huizen waren platgebrand, al bleven de kerk, de predikantswoning en de school dat lot bespaard.

‘Het kasteel met de staatse bezetting lieten de Franse troepen links liggen. In plaats daarvan plunderden ze het dorp en staken het in brand’

Een bijzonder verhaal dat Selijns beschrijft, is dat van Leuntje Chielen, die net een uur voordat de Fransen aanvallen een zoon geboord heeft. Samen met haar man Cornelis Martensz probeert ze met een sloep het dorp te ontvluchten. Op het laatste moment wordt Cornelis door de Fransen in zijn buik geschoten, waarop Leuntje zelf de riemen pakt en de zware sloep meer dan een uur voort roeit tot ze in Ouder-Amstel aankomt. Daar wordt ze opgevangen door bewoners. Haar man is inmiddels stervende en overleeft de Franse aanval niet. Leuntje wel. Ze is zelfs in staat haar pasge-

boren zoontje nog geen twee weken later zelf ten doop te houden in de Zuiderkerk in Amsterdam. Met de overval van de Fransen begin november was het ergste leed voor Waverveen in het Rampjaar geleden. Dat gold niet voor het nabijgelegen Abcoude, dat niet veel later bezoek kreeg van de vijand.

De katholieke redder van Abcoude

In het geval van Abcoude komen we een verslag van de gebeurtenissen tegen in een register van de pastoor.³ De destijds in Abcoude aanwezige rooms-katholieke pastoor Gerrit van Delden ontvluchtte het oorlogsgeweld en vertrok naar Haarlem. In zijn plaats kwam Joannes Vennicx over uit de Meijerij van Den Bosch. Hij bleef meer dan veertig jaar pastoor in Abcoude, tot zijn dood in 1716, en speelde een bijzondere rol in het Rampjaar. Dat weten we omdat zijn opvolger Theodorus van Aelst in het kerkboek van Abcoude zijn optreden heeft vastgelegd. Vermoedelijk heeft hij de verhalen van Vennicx zelf vernomen. Voordat Vennicx overleed, was Van Aelst namelijk al enige tijd werkzaam in Abcoude om Vennicx te ondersteunen in zijn taken.

In de nacht van 17 november 1672 overviel een compagnie Franse troepen Abcoude. Het kasteel met de staatse bezetting lieten zij links liggen. In plaats daarvan plunderden de Fransen het dorp en staken het in brand. Toen ze daarmee bezig waren, kwam volgens Van Aelst het moment dat pastoor Vennicx de Franse troepen tegemoet liep. Met het ‘alder heiligste sacrament of venerabel’ in de hand,

³ RHCVV, toegang 1094 R.K. parochie H.H. Cosmas en Damianus, inv.nr. 254.

een gewijde hostie, vroeg hij de Franse commandant nederig het dorp te sparen, in de naam van 'den geene die aldaer in dat Hijligh tegenwoordig was,' dus in naam van God. Daarop zou de Franse officier zijn troepen hebben bevolen rechtsomkeert te maken en de rest van het dorp met rust te laten. Ze blusten zelfs nog wat brandjes. Vervolgens trok pastoor Vennicx met een aantal mannen richting de Grote Kerk om deze te blussen.

Inboedel weggevoerd

Nadat de Fransen de streek ontruimd hadden, nam Vennicx het op zich een schuur te bouwen die als katholieke schuilkerk diende. Het opdragen van de wekelijkse mis werd echter al snel verstoord door de toenmalige maarschalk van Abcoude, vermoedelijk Carel Philip van Hardenbroek, die de hele inboedel van de schuilkerk op een vrachtschuit wegvoerde. Na deze wandaad stuurden de katholieken van Abcoude een smeekschrift naar stadhouder Willem III waarin men de heldendaad van Vennicx aanvoerde om het verzoek om een eigen kerk kracht bij te zetten. Willem zegde via de Staten van Utrecht toe aan Vennicx dat deze 'in stilte en binnens meuren des huys aldaer vrij de oeffeningh van de Rooms-Catholyken godsdienst moght houden, mits geen aanstootelijkheid te geven aen de gereformeerde gesinthen.' Met zijn dappere optreden had Vennicx het recht op een schuilkerk verdiend. Met maarschalk Van Hardenbroek liep het niet goed af. Niet lang na zijn plundering van de Abcouder schuilkerk kwam hij om het leven, toen hij op de vloot van Michiel de Ruyter in juli 1674 deelnam

aan een aanval op het eiland Martinique. De overval op Abcoude is in grote lijnen ook terug te lezen in *De Fransche Tyrannie* van Abraham de Wicquefort en 't *Verwerd Europa* van Pieter Valkenier. Het grote verschil is echter dat de rol van pastoor Vennicx is weggelaten. Misschien hebben de katholieke Abcoudenaren hun eigen heiligenmirakel verzonnen, maar erg waarschijnlijk is dat niet. Dat komt vooral door de toevoeging van het contact met Willem III en de Staten van Utrecht over de toestemming een schuilkerk open te houden. Misschien waren de auteurs niet op de hoogte van Vennicx's rol, maar afgaand op hoe

'Het kwam in de propagandistische boeken niet van pas dat een katholieke priester zich voor het vaderland had ingespannen'

goed ze verder geïnformeerd zijn over de gebeurtenissen in de regio lijkt ook dat niet zo aannemelijk. Het lijkt erop dat het in de propagandistische boeken van Valkenier en De Wicquefort niet van pas kwam dat een katholieke priester zich voor het vaderland had ingespannen en tegen de Franse troepen was ingegaan. Behalve als een strijd tussen staten werd het conflict in het Rampjaar in Europa immers ook gezien als een strijd tussen katholieken en protestanten. De Zonnekoning als heerser over een katholiek Europa was hierbij het grote schrikbeeld dat veel protestanten in de Republiek en omringende protestantse naties sterkte in hun verzet tegen Frankrijk. ▶

Wreedheden in een dorp aan het water, door Romeyn de Hooghe, 1672. Collectie Rijksmuseum Amsterdam.

Liek Mulder was geschiedenisleraar op havo-vwo-scholen. Hij is historicus en auteur van een groot aantal educatieve uitgaven en geschiedenisboeken. **Jorna Kniese** werkt vanuit haar bedrijf Three Hares aan projecten in erfgoed, onderwijs en natuur.

Educatie over het Rampjaar in drie kastelen

Voor Kasteel Amerongen, Slot Zuylen en Kasteel Middachten was het Rampjaar een belangrijk jaar in hun lange geschiedenis. De kastelen lagen in bezet gebied, aan de verkeerde kant van de Oude Hollandse Waterlinie. De eigenaren kregen te maken met de wreedheden van de bezetter en bovendien met een bijzondere vorm van afpersing, de brandschatting. De Fransen hadden geld nodig om de hoge kosten van de oorlog op te kunnen brengen. Ze dreigden bezittingen in brand te steken en eisten daarom losgeld.

De drie adellijke families gingen elk op eigen wijze met dit noodlot om. De heer van Slot Zuylen besloot de afkoopsom te betalen. Zijn slot werd gespaard. De kasteelheer van Amerongen aarzelde met betalen. Hij wilde zich niet laten chanteren. Eer hij definitief kon besluiten, werd Kasteel Amerongen in februari 1673 van souterrain tot torenspits volgestopt met sprokkelhout en in brand gestoken, waardoor er van het bouwwerk weinig meer overbleef dan een zwartgeblakerde ruïne. Godard Adriaan van Reede zorgde er wel voor dat zijn zoon Godard van Ginkel de middelen ter beschikking kreeg om de brandschatting voor Kasteel Middachten te betalen. Het kasteel werd daardoor gespaard, maar later alsnog door terugtrekkende Franse troepen geplunderd.

De drie kastelen hebben dus elk een eigen Rampjaarverhaal, maar zijn ook op andere wijzen met elkaar verbonden. De zoon van de kasteelheer van Amerongen was kasteelheer in Middachten. En de familie Van Tuyll van Serooskerken die op Slot Zuylen woonde, was verwant aan de familie Van Reede van de kastelen Amerongen en Middachten.

Samenwerking

In het speciale herdenkingsjaar 2022 bundelen de drie kastelen hun krachten om de verschrikkingen van 1672 onder de aandacht te brengen. Ze doen dit elk op eigen wijze, met als centraal thema het eigen verhaal. Gezamenlijk is een film gemaakt, gepresenteerd door Luc Panhuysen, om bezoekers en leerlingen mee te voeren naar het Rampjaar. In Kasteel Amerongen is de tentoonstelling *Goet en Bloet. Strijdvaardige familie verliest kasteel in Rampjaar 1672* te zien. In Slot Zuylen *Moord en Brand! Slot Zuylen en Rampjaar 1672*. Kasteel Middachten heeft minder expositieruimte, maar pakt uit met de schitterende tuinen en doet mee aan het educatieve project. Diverse publicaties vertellen de verhalen van de kastelen en laten de onderlinge verbanden in dat rampzalige jaar zien.

Educatief project

Met het educatieve project willen de drie kastelen leerlingen uit de klassen 2 en 3 van het voortgezet onderwijs uitnodigen en uitdagen zich te verdiepen in dit bijzondere jaar. Tegen de achtergrond

van de gruwelijke oorlog in Oekraïne krijgt dit project een extra lading. Wat nu enkele duizenden kilometers oostwaarts gebeurt, speelde zich 350 jaar geleden in ons eigen land af. Wat betekende dat voor onze voorouders destijds? De kern van het project is dat leerlingen zich inleven in een spannende gebeurtenis bij elk van de kastelen. Hoe ga je als tiener om met een levensecht dilemma in een tijd vol oorlogsgeweld? Wat is eigenlijk een ramp en welke consequenties kan die voor je leven hebben? Begeleid door vrijwilligers van de kastelen worden leerlingen uitgedaagd op die bijzondere historische locatie een antwoord te vinden op dat levensechte dilemma. Welke keuzes moet je in zo'n geval maken?

Het educatieve project wordt gedurende het schooljaar 2022-2023 aangeboden. Meer informatie bij Jorna Kniese van Kasteel Amerongen via j.kniese@kasteelamerongen.nl.

Van boven naar beneden: Kasteel Middachten, Slot Zuylen en Kasteel Amerongen.

Nigtevecht geplunderd

Het Utrechtse dorp Nigtevecht op de grens met Holland was in februari 1673 slachtoffer van de Franse troepen. Ook daar vinden we in het kerkarchief, in dit geval van de hervormde gemeente, bewijs van de gebeurtenissen. De plaats is bijzonder, namelijk een rekeningenboek van de diaconie.⁴ Een op het oog wat droge bron als een rekeningenboek is niet de eerste plaats waar je een verslag over oorlogsleed denkt aan te treffen, maar bij nadere bestudering blijkt het een minder onlogische plek dan gedacht. In dit rekeningenboek werden tussen 1663 en 1693 jaarlijks de inkomsten en uitgaven van de diaconie genoteerd. Vanaf begin 1673 is er een gat in de opgaven tot augustus 1674. De reden daarvoor was de aanval van de Franse troepen op het dorp, dat zij bijna geheel in de as legden op dinsdag 21 februari 1673. Alleen het huis van de schoolmeester bleef gespaard. Om het hiaat in de inkomsten en uitgaven te verantwoorden verklaarden de diaconie-meesters dat dit een gevolg was van de Franse aanval op het dorp: 'Dat door de haastige, en onverwachte invasie, en doorbreekinge van den vijand, de francoisen, voorgevallen inde maand julius 1672, op welke een algemeen vlugten van de inwoonderen deser provincie, als int bijzonder mede van die van Nigtevecht gevolgt zijnde, nog eenigen tijd het dorp nevens de kerke bij den voornoemde vijand

op den 11/21 februari 1673, zijnde dingsdag, en den tweeden vandie superstitieuse vastenavonds-dagen zodanig afgebrand, dat soo verre men in een kleine uur soude komen gaan, alleen het hujs van den schoolmeester geheel en vanden brand ongeschonden is overig gebleven is...'

De verwoesting van Nigtevecht door de Fransen in 1672, door Isaac Sorrius.

'Een wat droge bron als een rekeningenboek is niet de eerste plaats waar je een verslag over oorlogsleed denkt aan te treffen'

De herbouw van het dorp en de kerk in de daaropvolgende jaren is uit andere bronnen in het kerkarchief goed te volgen. De verwoestingen in de Vechtstreek kwamen met de plundering van Nigtevecht niet tot een einde. Daarvoor moesten de bewoners met angst en beven wachten tot september 1673, toen met de herovering van Naarden door het staatse leger de Franse druk op de Vechtstreek afnam. Niet lang daarna ontruimden de Franse soldaten ook Utrecht, omdat het geallieerde leger in november Bonn innam. Daarmee was de aanvoerlijn van de Franse troepen in de Republiek doorsneden, en dat leidde ertoe dat Lodewijk XIV besloot de Republiek te ontruimen. De wederopbouw van de Republiek, en ook van Waverveen, Abcoude en Nigtevecht, kon beginnen. ■

■ RHCVV, toegang 1091 Hervormde gemeente Nigtevecht, inv.nr. 317.

Uit de startblokken!

Tijn Meulenberg koos eerst voor het voortgezet onderwijs en daarna voor het vak

Hanneke Tuithof interviewt Tijn Meulenberg, docent op het Cygnus Gymnasium in Amsterdam en het JvO in Amersfoort. Hij deed zijn lerarenopleiding aan de Hogeschool Utrecht en de Universiteit Utrecht. Tijn heeft veel aandacht voor de ontwikkeling van zijn leerlingen.

Uit de startblokken

Jaarlijks beginnen veel net afgestudeerde eerste- en tweedegraads studenten aan een carrière als geschiedenisleraar. Hoe bevalt het lesgeven in die eerste jaren? Wat zijn hun ambities? Heeft de opleiding hen goed voorbereid op de lespraktijk? Hoe geven zij modern geschiedenisonderwijs vorm? In deze artikelenreeks gaan verschillende lerarenopleiders in gesprek met hun voormalige studenten.

Hanneke Tuithof is vakdidacticus geschiedenis aan de Universiteit Utrecht en de Hogeschool Utrecht.

Wie ben jij?

Ik ben Tijn Meulenberg. Ik ben geschiedenisdocent op het Cygnus Gymnasium in Amsterdam en het JvO in Amersfoort. Ik ben de vriend van Joey, baas van hond Duvel en ik boulder graag. Daarnaast ben ik graag in de bergen, zowel in de zomer als in de winter, en kook ik historisch! Ik heb eerst een studie bewegingswetenschappen gevolgd, maar dat lukte niet goed. Daarna heb ik een test talentmotivatie gedaan. Daar kwam uit dat onderwijs een goede sector voor mij zou zijn. Het primair onderwijs sprak me qua leeftijd minder aan, dus toen heb ik eerst voor docent voortgezet onderwijs gekozen en daarna pas voor het vak geschiedenis. Ik koos hiervoor uit interesse in het verleden, om de geschiedenisdocenten die ik vroeger had en vanwege mijn verlangen om de maatschappij te snappen. Ik twijfelde eerst nog tussen maatschappijleer en geschiedenis, maar geschiedenis is in alle leerjaren op school een vak en dat sprak me meer aan. Mijn droom is om ooit een curriculum voor leerlingen te schrijven dat aan de hand van eten en drinken door de hele geschiedenis gaat.

Welke lerarenopleiding heb je gedaan?

Eerst heb ik de tweedegraads lerarenopleiding bij de Hogeschool Utrecht gedaan. Ik begon vol goede moed na de eerder afgebroken studie en dat ging best goed. Maar na het eerste jaar kreeg ik problemen met de organisatie rond het studeren. Uit een onderzoek kwam de diagnose ADD en dat hielp mij om dingen op orde te krijgen.

‘Mijn droom is om ooit een curriculum voor leerlingen te schrijven dat aan de hand van eten en drinken door de hele geschiedenis gaat’

Uiteindelijk heb ik in vijf jaar de lerarenopleiding gehaald en heel veel stage gelopen. Dat is wat mij betreft een van de grootste voordelen van het hbo: dat je heel veel stage loopt in verschillende sectoren. Het laatste jaar liep ik stage op het Utrechts Stedelijk Gymnasium en daar heb ik veel geleerd. Er wordt daar veel ruimte aan leerlingen gege-

ven en dat geeft eveneens ruimte aan docenten. Er werden in die docentenkamer veel ideeën geboren en vaak ook uitgevoerd. Die ervaring was een motivatie om daarna naar de Universiteit Utrecht te gaan, eerst voor een inhoudelijke premaster en daarna de tweejarige educatieve master. Ik hoefde de modules en stage over de onderbouw niet meer te doen vanwege mijn tweedegraads bevoegdheid. Dus er bleef een vakinhoudelijk jaar met een educatieve masterscriptie en veel aandacht voor erfgoed en *public history* over en een half jaar de eerstegraads module van de universitaire lerarenopleiding.

Wat heb je tijdens je lerarenopleiding geleerd?

Het gewoon gaan doen, met veel begeleiding, is hoe ik de HU heb beleefd. Je praat heel veel met je begeleiders over de stage, maar je loopt al stage als je nog weinig vakinhoud en vakdidactiek hebt gehad. Ik heb geleerd te reflecteren op de HU. Ik moest over alle stageactiviteiten opschrijven wat ik had geleerd, hoe en waarom. Ik vond dat soms gedoe, maar ik heb daardoor geleerd om na te denken over het lesgeven. Als je kunt bedenken waarom iets niet of wel werkt, kan elke les een leermoment zijn. En ik heb veel geknutseld met opdrachten en veel werkvormen uitgetoetst. Op de UU liep ik minder stage en was de opleiding theoretischer. De theorie op de UU kwam vooral uit wetenschappelijke artikelen, in tegenstelling

tot de HU waar we vooral leerden uit handboeken. Tijd om dingen vanuit de theorie uit te proberen, ontbreekt soms wel in de korte eerstegraads module. Dingen uit de keuze-module burgerschap heb ik wel toegepast en ik heb tips gehaald uit de meer praktische publicaties. Op de UU heb ik heel veel gepraat met medestudenten. Het gesprek wordt daar meer georganiseerd dan op de HU. Er is meer focus omdat je allemaal in de bovenbouw havo-vwo lesgeeft. Ik ervaarde de gesprekken daardoor als zinvoller. Ik heb altijd een notitieblokje bij me sinds de educatieve master, dat was een eerdere tip van een ADD-deskundige. Het ontlast mijn hoofd en ik kan er van leren. Ik onthoud dan dingen die ik nog wil gebruiken beter.

Wat is je visie op onderwijs?

Ik vond het heel leuk om te solliciteren. In de educatieve master heb ik heel veel nagedacht over het vak, mijn visie, burgerschap en multiperspectiviteit. Ik wist een hele heldere

visie over te brengen in mijn sollicitatiegesprekken. Soms herinneren collega's mij nog aan dingen die ik in het sollicitatiegesprek gezegd heb! Voor mij is de ideale school een school waar veel initiatief wordt genomen, buiten het curriculum gedacht wordt, waar ruimte is om aan de behoeftes van leerlingen te kunnen voldoen en vakoverstijgend gewerkt wordt.

Op welke wijze kom je in aanraking met burgerschap en hoe geef je dit vorm in je lessen?

Ik heb tijdens de eerstegraads module op de UU een keuze-cursus burgerschap gevolgd en het thema kwam ook terug bij pedagogiek en vakdidactiek. Bij het Cygnus Gymnasium zit opleiden tot wereldburgers en wetenschappers in de schoolvisie en is het zelfs de slogan. Ik verwijst daar naar als ik met actualiteit en kritisch denken bezig ben of met fake news. Iemand die corona ontkent, is een ander soort kritische burger dan ik zou willen, want ik hoop

dat kritische burgers zich gefundeerd informeren.

Burgerschap komt terug in mijn onderwijsleergesprekken en bij het bespreken van actualiteit. Ik deed afgelopen jaar ook een opdracht *Historisch journaal Grieken en Romeinen* samen met drama en Latijn. Daar zit in hoe je nieuws tot je neemt. Je bent dan bezig met hoe informatievoorziening loopt en wanneer je iets kunt zeggen.

Wat is je visie op geschiedenisonderwijs?

Ik ben erg op historische en informatievaardigheden gericht sinds vakdidactiek 2 op de (tweede helft van de) HU. Kennis maakte mij niet zoveel uit, maar ik vond dat je leerlingen moet leren hoe je argumenteert, teksten schrijft, debatteert, oorzaak-gevolgrelaties herkent, multiperspectiviteit kan hanteren (dit sinds de masteropleiding). Afgelopen jaar ben ik weer iets meer gericht op kennis. Als je ervan uit kunt gaan dat er wat basiskennis is, kun je dieper gaan en vaardigheden trainen. Het geeft ook houvast voor je lessen.

Ik vind het heel leuk als leerlingen willen leren en ik probeer zoveel mogelijk vanuit de beginsituatie en wensen van de leerlingen les te geven. Ik wil dat ze zich gewaardeerd voelen en dat ze weten dat ik naar ze luister. Voor mij is luisteren naar leerlingen heel leuk en daarom doe ik ook debatopdrachten. Als ze dat goed voorbereiden, zie je ze in stapjes groeien vanuit hun zone van de naaste ontwikkeling en dan kom ik weer uit bij die vaardigheden die ik zo belangrijk vind.

Hoe is de begeleiding op school voor beginnende docenten?

Op het Cygnus Gymnasium heb ik een grote sectie met zes collega's. Per leerjaar heb ik iemand die ik aan zijn jasje kan trekken, en waar ik regelmatig mee overleg over planning en materiaal. ►

Ik word begeleid door een leerjaarcoördinator van de derde klassen, waar ik ook mentor ben. Op het JvO heb ik een sectiegenoot en daar heb ik af en toe overleg mee. Maar ik kan daar ook echt mijn eigen ding doen. Het voelt vrij. Er is daar ook iemand die beginnende docenten begeleidt, die is komen kijken in de les en ik kan daar bij terecht voor vragen.

Heb je een boodschap aan je eigen lerarenopleidingen?

In gesprek gaan en uitwisseling met medestudenten mag zeker gestimuleerd worden. Dat was in coronatijd lastig. Van elkaar leren is voor mij heel belangrijk. Ik wil veel meedenken en luisteren, en dat krijg ik terug van collega's. Ik ben vanuit mezelf geïnteresseerd in mensen, maar dat ik kan leren van anderen heb ik geleerd op de lerarenopleiding. Daarom vind ik vakoverstijgend leren ook belangrijk, omdat het collegiaal samenwerken stimuleert. Door vakoverstijgend te werken, word je niet vak- en sectieblind. Je wisselt meer ideeën en werkvormen uit, en geschiedenis past overal bij. Je praat over onderwijs met andere mensen dan je vakcollega's. Er was in mijn eerstegraads module bij de UU al veel aandacht voor vakoverstijgend werken en dat zet ik nu door in mijn werk.

Heb je tips voor beginnende docenten?

Ik had me heel erg voorgenoemen om te zeggen wat ik voel en vind tegen collega's. Dus ja zeggen als iets leuk is en nee zeggen als iets niet goed voelt. Dat wordt gerespecteerd door mijn collega's. Ik wil eigenlijk niet bezig zijn met geld en uren, maar met wat ik leuk en leerzaam vind om te doen. Dus ik heb mijn eigen prioriteiten gesteld en maak op basis daarvan keuzes. Maak plezier met je leerlingen, want ze zijn superleuk! Lach genoeg. ■

Escape the classroom

Kennis van examenstof is de sleutel

De leerlingen zijn al een tijd bezig met de examenstof en zijn er misschien wel klaar mee. Hou ze bij de les door hun kennis op een originele manier te testen. Niet met een toets of presentatie, maar met een escaperoom. Een waarvoor kennis over het eindexamenonderwerp nodig is om te kunnen ontsnappen uit het geschiedenislokaal.

Wat?

Leerlingen lossen puzzels op over verschillende onderwerpen van het eindexamen om zo snel mogelijk uit het geschiedenislokaal te ontsnappen. Om dat te doen moeten ze in kleine groepjes geheime boodschappen in onzichtbare inkt vinden, afbeeldingen sorteren, cijfersloten openen, plaatsen zoeken op de wereldkaart en een uitzending van Radio Oranje beluisteren. Ze nemen het tegelijkertijd op tegen de andere groepjes in hun klas. Het groepje dat als eerste ontsnapt mag op de foto en komt op de *wall of fame* tussen de eerdere winnaars.

Waarom?

De werkvorm is geschikt om de examenstof van vmbo (gemengde en theoretische leerweg) op een originele manier te oefenen.

Voor wie?

Leerlingen uit vmbo 4 (gemengde en theoretische leerweg).

Tijdvak

Staatsinrichting en historisch overzicht vanaf 1900.

Lesduur

Een les van 70 minuten.

Hoe?

De tafels staan opgesteld in groepjes. Als alle leerlingen binnen zijn, gaat de deur zogenaamd op slot en verdwijnt de lokaalsleutel in een van de containers of kistjes met cijferslot die al klaar staan. De leerlingen krijgen instructie om zo snel mogelijk de code voor de sleutel te vinden. Daarbij gelden de volgende drie regels: het lesboek mag gebruikt worden, telefoons

en laptops niet, en er mag bij de docent een hint gekocht worden (kosten: 1 minuut extra boven op de eindtijd). Wordt er toch een laptop of telefoon gezien, dan wordt er ook een extra minuut opgeteld bij de eindtijd van het groepje. Het groepje dat de minste tijd nodig heeft om de sleutel te bemachtigen, wint. De docent start de tijd en de groepjes krijgen een envelop met de eerste opdracht. Daarin zit een kruiswoordpuzzel over de staatsinrichting en democratisering van Nederland. Ook zit er een blaadje in met de tekst: 'Vul hier de klassencode voor Google Classroom in.'¹ De code staat niet op het blaadje, tenminste zo lijkt het. Als de kruiswoordpuzzel is opgelost, kunnen leerlingen door verschillende letters te tellen (a= 1, b= 2, enzovoort) een driecijferige code krijgen. Deze past op een van de containers die is afgesloten met een cijferslot. Als de leerlingen het juiste kistje openen zit daar een kaartje in met de tekst: 'Vanaf nu mag je je laptop gebruiken.' Ook zit er een geheimschriftje in met een blacklight. Met het lampje kunnen de leerlingen de klassencode voor Google Classroom lezen op het eerder ontvangen

blaadje. Als ze die invullen, komen ze in een online omgeving, met een filmpje waar een geheime plek te zien is. Op die plek ligt de volgende envelop. In de tweede envelop vinden leerlingen tien geplastificeerde afbeeldingen met een getal op de achterkant. De opdracht is om de tien afbeeldingen te sorteren in twee groepen. De eerste groep heeft te maken met de vijf oorzaken van de Eerste Wereldoorlog die leerlingen moeten kennen. De andere afbeeldingen zijn van tijdens de oorlog en moeten op chronologische volgorde worden gelegd. Door een rekensom met de getallen op de achterkant van de afbeeldingen, krijgen de leerlingen een nieuwe driecijferige code. Die past op de tweede container. In die grote container (ik gebruik een oude reiskoffer) vinden leerlingen een atlas en de nieuwe opdracht. Ook mag ieder groepslid iets lekkers uit de koffer halen om tijdens het puzzelen op te eten. Op de wereldkaart zoeken de leerlingen de juiste kaartvakken van plaatsen waar belangrijke gebeurtenissen plaatsvonden tijdens het interbellum. Zo moeten ze bijvoorbeeld het Ruhrgebied, Wall Street en de hoofdstad van de

Sovjet-Unie vinden aan de hand van omschrijvingen. Als de leerlingen alle kaartvakken hebben gevonden, komt daar een code uit. Deze kunnen ze aan de docent laten zien om de laatste envelop in handen te krijgen. In die envelop vinden ze opnieuw een kaartje met een code voor Google Classroom waar ze een geluidsfragment vinden met een (zelf ingesproken) uitzending van Radio Oranje. Deze uitzending geeft een samenvatting van de militaire gebeurtenissen tijdens de Tweede Wereldoorlog, maar af en toe zijn woorden weggefallen. Door deze woorden in te vullen en bepaalde letters te vertalen naar cijfers, vinden leerlingen de laatste cijferslotcode die leidt naar de container met de sleutel van het lokaal. Het groepje dat als eerste de sleutel vindt, is de winnaar van de escaperoom!

Wat levert het op?

Met een escaperoom oefenen de leerlingen op een leuke manier de examenstof. ■

Op www.vgnkleio.nl zijn de materialen te vinden om deze escaperoom te spelen in de klas.

Alex den Hartog is docent geschiedenis op het Minkema College in Woerden.

1 Op het Minkema wordt de onderwijsomgeving van Google gebruikt. In Google Classroom kunnen opdrachten, filmpjes en andere documenten met leerlingen worden gedeeld.

Links: Een Ansichtkaart van de mobilisatie in 1914. Leerlingen moeten in de escaperoom gebeurtenissen op volgorde leggen.

Onder: Franse patrouille in Essen op 13 januari 1923 tijdens de bezetting van het Ruhrgebied in het interbellum. Foto: BnF Gallica.

Nieuws van het VGN-bestuur

Bij het schrijven van deze bestuurspagina zijn de meeste scholen in Nederland weer gestart na een zomervakantie die hopelijk weer voldoende energie gaf, ondanks de vele turbulente gebeurtenissen. De oorlog in Oekraïne, de vluchtelingen crisis, klimaatverandering, energieproblemen, om er maar enkele te noemen, geven aanleiding om in geschiedenislessen verbanden te maken tussen heden en verleden, wat kan leiden tot betekenisvol onderwijs waar leerlingen zich in kunnen herkennen.

Het VGN-bestuur was de afgelopen periode onder andere bezig met vernieuwing van de statuten en het huishoudelijk reglement en met voorbereidingen voor het **Nationaal Geschiedenisonderwijscongres**, dat we na twee coronajaren weer fysiek hopen te kunnen organiseren in het voorjaar van 2023. In onze nieuwsbrief en de volgende *Kleio* krijgt u hierover meer informatie.

Op deze plek willen we ook graag aandacht vragen voor de commissies van de VGN. In oktober organiseerde de commissie Didactiek & Activiteiten weer een Didactiekconferentie met een divers programma en interessante workshops.

Op vrijdag 4 november organiseert de vmbo-commissie in samenwerking met de Hogeschool van Amsterdam de **vmbo-conferentie *Verhalen uit de 20ste eeuw***. Een dag voor alle vmbo-docenten: startend en ervaren, onder- en bovenbouw, met en zonder examenklassen, met lezingen en workshops die praktische handvatten voor in de klas leveren. De conferentie vindt plaats in Amsterdam in het Kohnstammhuis, Wibautstraat 2-4. U kunt zich nog aanmelden via de website.

Tot slot willen we u graag wijzen op het **Discussiedossier Geschiedenisonderwijs**, op de website van het KNHG, te bereiken via tinyurl.com/Discusgesch. Het dossier bevat meerdere bijdragen over de aansluitingen tussen po, vo en hbo/wo. Hoe kunnen we, in de ogen van de bijdragers, deze aansluitingen verbeteren? Hier leest u een samenvatting van een van de bijdragen over de aansluiting tussen basis- en voortgezet onderwijs. De hele bijdrage, inclusief tabellen, vindt u in het discussiedossier op de website.

Gescheiden werelden?

Zowel in het basis- als in de onderbouw van het voortgezet onderwijs zijn de tien tijdvakken sinds 2006 opgenomen in de kerndoelen, evenals het gebruikmaken van (eenvoudige) historische bronnen. In 2010 kwam daar de Canon van Nederland bij ter illustratie van de tijdvakken. Tot zover lijkt de afstemming in het beoogde curriculum gegarandeerd. Maar hoe is dat in de praktijk? En wat is er eventueel nodig om deze afstemming te verbeteren?

Om de praktijk te onderzoeken is een kleine peiling gehouden bij 27 docenten geschiedenis met vragen over de kennis en vaardigheden van hun leerlingen als ze starten in de brugklas. Driekwart van de docenten gaf aan dat hun leerlingen onvoldoende kennis hebben over de tien tijdvakken. Alleen voor de tijdvakken van jagers en boeren en van wereldoorlogen en Holocaust vonden zij de kennis net voldoende.

Aanvullend antwoordde driekwart van de docenten dat de meeste leerlingen niet bekend zijn met vensters van de Canon van Nederland. Bij de vragen over staatsinrichting vonden alle docenten

FOTO: OLIJA DANILEVICH VIA PEXELS.

de kennis van leerlingen onvoldoende. Ten slotte was meer dan 80 procent van de docenten van mening dat startende brugklasleerlingen historische vaardigheden onvoldoende beheersen. In toelichtingen bij de antwoorden schreven meerdere docenten dat leerlingen minder goed mee kunnen komen bij het geschiedenisonderwijs, doordat ze moeite hebben met lezen en schrijven. Ook meende een aantal docenten dat geschiedenis in het basisonderwijs te weinig getoetst wordt, waardoor leerlingen minder onthouden. Uit de resultaten van deze peiling blijkt dat de aansluiting, ondanks dat de afstemming in de kerndoelen, in de praktijk bedroevend is.

Krachtige didactieken

Op veel basisscholen wordt geschiedenis geïntegreerd in wereldoriënterende thema's, waarbij leerlingen, onder het motto van onderzoekend leren, veel zelfstandig werken. Een goede begeleiding is daarbij niet altijd vanzelfsprekend. Uit onderzoek blijkt bovendien dat vakkenintegratie niet altijd bevorderlijk is voor leerprestaties. Daarvoor is iets anders nodig!

Er valt winst te behalen als leerkrachten krachtige leermiddelen inzetten: taalgericht vakonderwijs, begeleid onderzoekend leren en vakspecifieke leermiddelen, zoals de tijdbalk. Gericht ondersteuning door leerkrachten en van leermiddelen is bij deze leermiddelen een essentiële voorwaarde, evenals dat leerkrachten helder voor ogen hebben welke leerdoelen ze willen bereiken.

Een nieuw referentiekader

Voor een eigentijdse afstemming van kennis en vaardigheden ligt er een recent advies voor een vernieuwd historisch referentiekader voor op en vo: *Ontwikkelingen in de tijd* (zie *Kleio* 4 en vgnkleio.nl). Dit biedt inspiratie voor een stevig fundament voor geschiedenisonderwijs, dat methodemakers en leraren kunnen toepassen. Om dit in de praktijk te laten slagen is, naast opname in vernieuwde kerndoelen, nodig dat scholen voor basis- en voortgezet onderwijs kennismaken met elkaars werkwijzen en dat leraren (na)geschoold en begeleid worden in de toepassing van krachtige didactieken. Anders blijven basis- en voortgezet onderwijs voor geschiedenis 'gescheiden werelden'.

Marjan de Groot-Reuvekamp (voorzitter VGN)

In memoriam Hélène Budé-Janssens

18 juni 1940 - 28 augustus 2022

Toen in het midden van de jaren negentig van de vorige eeuw het vak geschiedenis in het voortgezet onderwijs gemarginaliseerd dreigde te worden, was Hélène Budé voorzitter van de VGN. Gelukkig maar. Ze was onvermoeibaar bezig het vak een prominentere plaats in de profielen te geven en wist daar ook anderen voor te mobiliseren. Als een echte lobbyiste bezocht zij de onderwijsspecialisten in de Tweede Kamer. Al snel ontdekte ze dat zij de stukken veel beter kende dan veel van de Kamerleden die zij bezocht. Ze liet zich maar al te graag gebruiken om deze politici uit te leggen hoe het zat. 'Maar geschiedenis is niet modern!', riep een Kamerlid uit. Hélène kon dat als geen ander weerleggen. Haar inzet droeg er in hoge mate aan bij dat het vak een belangrijke plaats kreeg in twee van de vier profielen.

In diezelfde tijd was Hélène een invloedrijke en stille kracht achter het ontstaan van EuroClio, de *European Association of History Educators*. Deze organisatie ontstond voor een groot deel vanuit bestuursleden van de VGN. Joke van der Leeuw en Hélène Budé werkten in die eerste jaren na de val van de Muur en het uiteenvallen van de Sovjet-Unie vol passie aan het bouwen van een netwerk van docenten geschiedenis in Europa, vooral in Oost-Europa. Een prestatie van formaat. Wie de website van EuroClio bezoekt, kan zelf zien wat Hélène en Joke, uiteraard samen met anderen, hebben bereikt.

Ook nadat Hélène aftrad als voorzitter van de VGN bleef zij haar organisatietalent en tomeloze energie inzetten in organisaties die zij graag ondersteunde, zoals de Lions Club en het Swaensteyn Museum in Voorburg. Maar de laatste jaren begon Hélènes werkkracht te tanen. Ze wilde nog wel, maar kon steeds minder. Ons rest dankbaarheid. We zullen haar niet vergeten.

Margriet Hielkema ■

‘Foute’ ouders en controversiële

Boek *De Oost* zet aan tot praten over Nederlands-Indië

Al enkele jaren geeft Maarten Hidskes een gastles aan mijn vmbo 4-klas in Voorburg. Recent schreef hij bij de film *De Oost* een *young adult*-boek. Welke meerwaarde heeft het boek? Tegen welke achtergrond is dit boek geschreven? En welke plaats neemt *De Oost* in bij de verwerking van de onafhankelijkheidsstrijd in Indonesië?

Menno Visser is docent geschiedenis op het Sint-Maartenscollege in Voorburg.

Wie van jullie heeft een band met Indonesië? is de eerste vraag die Hidskes stelt aan mijn leerlingen. En elk jaar gaan er vingers de lucht in. De een heeft een Molukse oma, een ander heeft Indische voorouders en meestal is er ook een leerling met een (over)grootouder die in een jappenkamp heeft gezeten. De tweede vraag is of de leerlingen met hun familieleden weleens over Indonesië hebben gesproken. De meeste leerlingen reageren ontkennend en Hidskes herkent dat.

Onderzoek

Ook Hidskes sprak nooit met zijn vader Piet over diens tijd in Nederlands-Indië. Als het onderwerp eens ter sprake kwam op familiefeestjes, viel het gesprek stil en bood zijn moeder snel verse koffie en koekjes aan. Pas na de dood van zijn vader (zoals dat zo vaak gaat) ging Hidskes zich verdiepen in diens verleden. Dat mondde uit in het boek *Thuis gelooft niemand mij. Zuid-Celebes 1946-1947*, waarin Hidskes onderzoekt welke rol zijn vader onder de beruchte kapitein Westerling heeft gespeeld. Hiernaast deed Hidskes research voor twee uitzendingen van *Andere Tijden* (Celebes deel 1 en 2), waarin strijdmakers van zijn vader werden geïnterviewd. Op basis van deze projecten zocht de regisseur van *De Oost*, Jim Taihuttu, Hidskes op. Uit deze samenwerking ontstond de opdracht om een vlotlezend boek op basis van het filmscript te schrijven.

Kapitein Raymond Westerling, hier in 1948, raakte in opspraak door gewelddadig optreden in Zuid-Celebes. Bron: Ministerie van Defensie.

De hoofdrolspeler in het boek en de film, Johan de Vries, meldt zich – net als de vader van Hidskes – vrijwillig om Indonesië te ‘pacificeren’ en later om onder ‘de Turk’ te vechten. Een personage dat sterk gebaseerd is op kapitein Westerling; beiden hadden de (bij)naam ‘de Turk’, beiden voerden persoonlijk standrechtelijke executies uit en beiden waren bij terugkeer uit Indonesië operazanger. Johan doet aanvankelijk

vrijwillig en gemotiveerd mee aan de gewelddadige acties van Westerling.

Grijs wordt zwart

Voor Hidskes ontstaat hier de intrigerende vraag: ‘Hoe kan het zo ver komen dat jongens die eerst nog braaf de koeien molken, maanden later moordenaars zijn? Het lijkt alsof de oorlog in Indonesië qua tijd en plaats ver weg is, maar we hebben toen een oorlogs-

geschiedenis

Bijpassende begrippen en kenmerkende aspecten

Voor de bovenbouw havo en vwo passen de kenmerkende aspecten 'de Duitse bezetting van Nederland' (Johans vader was een NSB'er) en 'de dekolonisatie die een eind maakte aan de westerse hegemonie in de wereld'. Daarnaast wordt de 'dekolonisatie van Indonesië' genoemd in de historische context Nederland 1948-2008. In die context komt ook 'Srebrenica' voor, een vergelijking over keuzes en omstandigheden ligt voor de hand.

Voor vmbo-tl past het boek *De Oost* bij de begrippen: NSB; collaboratie; landverraders; 'goed en fout'; 1942: Japanse bezetting van de Nederlandse kolonie; Indonesisch nationalisme, bevrijding van Indonesië (15 augustus 1945); dekolonisatie van Indonesië: Soekarno roept de onafhankelijke Republiek Indonesië uit (17 augustus 1945) en de politionele acties (1947 en 1948). Ten slotte zou dit boek, na overleg met de sectie Nederlands, gelezen kunnen worden voor de lijst.

onderneming opgestart van megaformaat en we kunnen ons daarin meten met grote landen als Engeland en Amerika. Jarenlang is Indonesië "grijs" gebleven. Er waren hooguit "excessen". De laatste decennia worden door onderzoek onze bladzijdes over Indonesië steeds zwarter. Kijk maar naar boeken als dat van David Van Reybrouck of van Rémy Limpach.

'Mijn vader heeft absoluut oorlogsmisdaden gepleegd. Daaraan twijfel ik niet. Dat laagje beschaving dat we denken te hebben, is heel snel verdwenen als je ervaart dat je in vijandige omgeving bent. Als je heilig gelooft in het goede doel én als niemand op je vingers kijkt, dan is elk moreel kompas heel snel ontregeld. De spanning in het boek zit dan ook in de fuik waar Johan in zit. In het goed willen doen, maar wel op zo'n manier dat zijn commandant en de hele wereld dat goede ziet. Om er vervolgens achter te komen dat het goede doen, iets is wat hem heel erg tegenstaat.'

In het boek gunt Hidskes ons een kijkje in het hoofd van Johan. Hij doet dat door middel van een fictief dagboekfragment waarin Johan kritiek heeft op de oplossing van de Turk: 'Ik weet niet wie de doodgeschoten mensen zijn. Niemand weet

het. Een fatsoenlijk onderzoek vindt niet plaats. Er wordt niets opgeschreven. Nooit een militair rechter gezien.' Dit fragment is gebaseerd op echte bronnen: citaten uit brieven van Hidskes vader, een klokkenluidersbrief en materiaal uit de inlichtingen. Hidskes: 'Door die gebeurtenissen geven goed en kwaad elkaar een hand. Goed en kwaad raken gemengd, alsof het keerzijden van elkaar zijn. En Johan moet alle zeilen bijzetten om goed en kwaad gescheiden te houden, maar het lukt hem niet meer. Hij schiet mensen dood, hij denkt daarover na en ziet het kwaad. Terwijl de mensen in zijn omgeving zeggen "dat is goed, daar moet je juist niet aan twifelen"'

Vrijheidsstrijders of terroristen?

Een terugkerende vraag in de centrale geschiedenisexamens voor vmbo-tl over Indonesië is de inlevingsvraag. Zijn de 'politonele acties' een onafhankelijkheidsstrijd of een oorlog? Moet er wel of niet een herdenkingsmonument komen voor de soldaten die in Indonesië hebben gevochten? Zijn de Indonesische soldaten vrijheidsstrijders of terroristen? Deze vragen leven in de maatschappij en de reacties op de film *De*

Oost en het bijbehorende boek van Hidskes bewijzen dat.

Al bij de trailer, nog voordat de film in de bioscopen draaide, laaide de discussie op die decennialang ondergronds is gevoerd. Aan de ene kant is daar de film met jonge mannen die soldaat worden, die wreedheden zien,

'Als je heilig gelooft in het goede doel én als niemand op je vingers kijkt, dan is elk moreel kompas heel snel ontregeld'

die keuzes moeten maken en die – in de meeste gevallen – wreedheden begaan. Aan de andere kant zijn er veteranenverenigingen die moeite hebben met het in de etalage zetten van het Nederlandse geweld. Begrijpelijk, want het oorspronkelijke doel was goeddoen. Bovendien was het overgrote deel van de aanwezige militairen niet aanwezig in het veld, maar zat achter het front, in de logistiek of de communicatie. Al voordat de film uitkwam en alleen op basis van enkele fragmenten werd de film *De Oost* daarom weggezet als 'fout': de gotische letters, de zwarte uniformen en de snor van de Turk. Het zouden allemaal verwijzingen zijn naar nazi-Duitsland. ▶

Een Nederlandse soldaat fouilleert een Indonesiër. Bron: Historische Collectie Schaarsbergen.

'Foute' ouders

Daarnaast snijdt de controversie rond *De Oost* de vraag aan: hoe ga je als kind om met 'foute' ouders? Op de website van Hidskes stelt historicus Ad van Liempt: 'Als je vader zij aan zij met Westerling Zuid-Celebes heeft gezuiverd, kun je daar op verschillende manieren op reageren. Maarten Hidskes deed het met een nauwgezette reconstructie.'

Palmyra Westerling, de dochter van, zegt rond de filmpremière in een open brief in diverse media, zoals de website van *EW*, geen schuld te zien in haar vaders acties op Celebes.¹ Haar vader is geen oorlogsmisdadiger. Zij vraagt zich af op 'welk vonnis Hidskes zich baseert' om zijn vader wél schuldig te achten aan oorlogsmisdaden. Taihuttu en Hidskes zouden, volgens haar, 'geschiedvervalsers' zijn. Door de bersiap – een periode, eind 1945 tot begin 1946, waarin extreem veel geweld door Indonesische jongeren tegen Nederlanders en zogenaamde indo's plaatsvond – onder 'het tapijt te moffelen en te bagateliseren dan wel te vergoelijken', wordt de noodzaak van haar vaders ingrijpen geminimaliseerd. Erger is misschien wel, volgens Palmyra Westerling, dat bij de film en het boek lesmateriaal is gemaakt: 'Geschiedvervalsing

in de vorm van lesmateriaal, en feitelijke onwaarheden doorgeven aan de volgende generatie!? Is dat waar ons land naar toe gaat?'

Bronnen en besef

Nog even terug naar de gastles vmbo-tl 4 in Voorburg. Na de inventarisatie naar de Indische achtergrond van mijn leerlingen, geeft Hidskes een korte uitleg over Indonesië, de onafhankelijkheidsstrijd en de rol van zijn vader en die van Westerling daarin. Vervolgens gaat hij in op het schrijven van zijn boek *Thuis gelooft niemand mij*. Als historicus ben je bezig met bronnen en moet je constant afwegen welke bron je wel en welke bron niet kunt gebruiken in je onderzoek. Daarna volgt een opdracht op basis van korte bronnen die Hidskes bij zijn onderzoek heeft gebruikt. In tegenstelling tot films en ander beeldmateriaal, gebruiken we relatief weinig leesmateriaal. Historische romans (of delen daaruit) zetten leerlingen aan tot het in- en meeleven in de keuzes tussen goed en kwaad, en laten hen zich afvragen wat goed en kwaad is. Tegelijkertijd stimuleert het boek het historisch begrip. Zeker nu de taalachterstand toeneemt, is het fijn om leerlingen uit te dagen tot het lezen van een spannend

historisch boek, dat bovendien makkelijk leest en verre van kinderachtig is. Daarnaast kunnen de controverses rondom het omgaan met de zwarte bladzijden uit onze geschiedenis leiden tot discussie en toename van historisch besef. Niet alleen over hoe een land omgaat met zijn geschiedenis, maar ook hoe kinderen van 'foute' ouders omgaan met hun verleden. ■

Het boek in de klas

In de film en het boek komen verschillende historische lijnen bijeen.

Bruikbare onderwerpen:

- Vijandig onthaal van Indonesiëgangsters, p. 10-12.
- Propagandaspeech vanuit overheidsstandpunt, 'bevrinding van ons Nederlands-Indië', p. 16-18.
- De doelloosheid van de militaire acties, en het Indonesische volk dat tussen twee vuren zit, p. 28-33.
- Marteling van een 'terrorist' met hulp van Johan, p. 67-68.
- De Turk krijgt carte blanche, p. 94-96.
- De methode-Westerling, standrechtelijke executies, p. 114-119.
- De twijfel bij Johan, een dagboekfragment, p. 129-131.

Meer informatie op:

thuisgelooftniemandmij.nl
en **dewereldvandeoost.nl**.

¹ tinyurl.com/dwdok22.

Gescheiden en vergeten

De Italiaanse prinses. Het rusteloze leven van Marianne van Oranje-Nassau. *Willemijn van Dijk* (Ambo|Anthos, Amsterdam 2021), 320 blz., € 22,99

Hoe ongelukkig kan een prinses zijn? Na dertien jaar huwelijk, waarin ze vijf kinderen baart (waarvan er twee vroeg sterven; de tweede, een zoon, niet lang na de bevalling), besluit Marianne van Oranje-Nassau (1810-1883) dat het genoeg is geweest. De dochter van koning Willem I (1772-1843) en Wilhelmina van Pruisen (1774-1837) is getrouwd met Albrecht van Pruisen (1809-1872), de tiende en laatste telg van Friedrich Wilhelm III, de Pruisische koning. De huwelijkse staat heeft haar niet gebracht waar zij in haar Haagse jeugd jaren naar heeft verlangd: liefde, acceptatie, waardering en vooral zelfontplooiing. Voor haar echtgenoot tellen alleen drankgelagen, liefdesaffaires en niet in de laatste plaats de strijd op het slagveld. Haar taak, vindt hij, is het voortbrengen van nageslacht, het liefst zonen bestemd voor het Pruisische leger. Ook de verveling binnen de Berlijnse paleismuren en de kilheid, jaloezie en bedilzucht van haar schoonfamilie de Hohenzollern is zij spuugzat. Op een oktobernacht trekt Marianne de stoute schoenen aan en vlucht ze met een bewaker en koetsier naar Italië, waarbij ze haar twee dochtertjes en zoontje achterlaat. Weliswaar zit ze goed in de slappe was en wordt ze als prinses overal met egards ontvangen, maar de omzwervingen en verhuizingen maken het haar in de jaren die volgen niet gemakkelijk. Daarbij wordt de echtscheiding lange tijd tegengehouden en krijgt zij haar kinderen niet of nauwelijks meer te zien. De rapen zijn helemaal gaar, ook binnen haar eigen familiekring, als zij een relatie aanknoopt met Johannes van Rossum (1809-1873),

haar secretaris en manusje-van-alles. Nog erger is dat zij van hem in verwachting raakt en het leven schenkt aan een bastaardzoon.

De frustraties en tegenwerkingen beletten haar evenwel niet een eigen bestaan op te bouwen en haar sociale en artistieke talenten te ontwikkelen. In Rome bijvoorbeeld maakt ze van haar Villa Celimontana een ontmoetingsplaats voor Nederlandse kunstenaars en fungeert ze als een soort mecenas. In Voorburg, waar Marianne na de dood van haar vader een landgoed koopt, zet zij zich in voor de gemeenschap en helpt ze minderbedeelden. Ook op haar riddersgoed Seitenberg in Neder-Silezië steelt zij met haar vrijgevigheid de harten van armlastigen. Het is niet alleen haar altruïsme waarmee ze zich manifesteert, ook blijkt zij goed te kunnen schilderen en beschikt ze over muzikale aanleg. In de marsmuziek bestaat bijvoorbeeld een bekende compositie van haar.

De laatste twee decennia van haar leven verlopen minder gelukkig en voortvarend. Haar zoon Johannes Willem sterft op twaalfjarige leeftijd en ook haar verguisde geliefde is geen lang leven beschoren. Na haar overlijden wordt de 'vergeten prinses' in Erbach begraven naast Van

Rossum. Haar kinderen Albert en Alexandrine vervangen de grafsteen die Marianne voor hem heeft laten maken door een steen zonder zijn naam erin gebeiteld. Niets wijst nog op zijn aanwezigheid in het graf. In een inleidend woord vertelt Willemijn van Dijk (historicus en oudheidkundige) dat zij tijdens een ontdekkingstocht in de Italiaanse hoofdstad bij toeval de naam Marianne d'Orange Nassau was tegengekomen op een lijst van prinsessen en prinsessen die ooit in Villa Celimontana hebben gewoond. Omdat ze nog nooit van prinses Marianne had gehoord, werd haar nieuwsgierigheid gewekt. Het resultaat is, zoals ze zelf schrijft, 'geen biografie geworden, maar een werk dat het midden houdt tussen feit en fictie'. Uiteraard mogen we ervan uitgaan dat de levensloop van de prinses op waarheid berust. Het verhaal kan ook niet los worden gezien van de negentiende-eeuwse geschiedenis in ons land en de Europese geopolitiek. Binnen deze historische context schenkt Van Dijk ruime aandacht aan een aantal gebeurtenissen die het leven van haar hoofdpersoon mede hebben bepaald: de Franse overheersing, het Wener Congres, de samenvoeging van Nederland en België, de scheiding tussen de twee staten en het revolutiejaar 1848, om er maar een paar te noemen. Ook de karakters van de koningen Willem I, Willem II en Willem III, de onderlinge machtsstrijd (compassie en loyaliteit zijn soms ver te zoeken), de hypocrisie en kleingeestigheid aan het hof laat zij niet onbesproken. Minder waarheidsgetrouw zijn, neem ik aan, de opgetekende dialogen, gevoelens en gedachten die tijdens het creatieve proces van het schrijven zijn ontsproten aan het brein van de auteur. Al deze 'verzonnen waarheden' maken wat mij betreft het levensverhaal niet minder boeiend en leesbaar. *De Italiaanse prinses* lijkt mij ook een uitstekend boek voor de literatuurlijst Nederlands.

Gert Moleman ■

College voor Toetsen en Examen

HÉ GESCHIEDENISDOCENT,

HEB JE WELEENS NAGEDACHT

EXAMINATOR STAATSEXAMENS VO

TE WORDEN?

WE HEBBEN JOU HARD NODIG!

- geef je les in examenklassen
- heb je tijd in juli/augustus
- wil je samen met andere collega's een bijzondere ervaring
- en een steentje bijdragen?

Meld je dan aan via staatsexamensvo.nl

NASCHOLINGSCONFERENTIE DE GENOCIDE IN SREBRENICA LESSEN OVER BURGERSCHAP

**HU HOGESCHOOL
UTRECHT**

PAX Vrede.
Wie durft?

VOOR WIE? Docenten VO en MBO

WANNEER? Donderdag 3 november 2022

LOCATIE: Hogeschool Utrecht, Padualaan 97 - 3584 CH Utrecht

PROGRAMMA

Ochtend: sprekers en diverse onderwerpen:

- *De worsteling van de Nederlandse politiek met Srebrenica* - Jan Pronk (voormalig minister van Ontwikkelingssamenwerking)
- *Waarom is de Bosnische genocide belangrijk voor het Nederlandse onderwijs?* - Alma Mustafić (HU)
- *Genocide en het uiteenvallen van Joegoslavië* - Bob de Graaff (UU)
- *Inleiding tot Genocide (Engels)* - Hikmet Karčić (Auteur van 'Torture, Humiliate, Kill: Inside the Bosnian Serb Camp System')
- *Srebrenica in het Nederlandse geschiedsonderwijs* - Marc van Berkel (Hogeschool Arnhem-Nijmegen)

Panelgesprek en Lunch

Middag: twee verschillende workshops rondes waarin handvatten aangereikt worden om Srebrenica te bespreken in de klas.

KOSTEN: €75,- (lunch, certificaat en cursusmateriaal inbegrepen)

Studenten betalen een gereduceerd tarief van €10,-. Hierbij is echter geen lunch inbegrepen.

VOOR MEER INFORMATIE OVER SPREKERS, WORKSHOPS EN INSCHRIJVEN:

<https://www.hu.nl/conferentie-srebrenica>

Hoofredactie:

Daan van Leeuwen |
hoofredactie@vgnkleio.nl

Eindredactie: Patsboem!
educatief, Richard de Rooij |
redactie@vgnkleio.nl

Redactie: Quinten Koster, Lisa
Oskamp, Nicole van der Steen,
Bart den Uyl, Ben Vriesema

Medewerker: Jelte Posthumus

Vormgeving: Bianca Emanuel
Magazine Design

Redactieadres:

Berg en Dalseweg 199,
6522 BJ Nijmegen

Druk: Drukkerij Wilco BV,
Amersfoort | ISSN 0165-6449

Advertentie acquisitie: Susanne
Elgershuizen, 06 - 137 601 25 |
elgershuizen15@gmail.com

Kleiokrant: Kopij kunt u sturen
naar: redactie@vgnkleio.nl.

Website: www.vgnkleio.nl

Social media: @gsonderwijs
www.facebook.com/vgnkleio
www.linkedin.com/company/
vgn-kleio

Contributie: Lidmaatschap
VGN € 80,- | Studenten € 50,-

**Leden- en abonnementen-
administratie:** Lid worden
of uw gegevens wijzigen?
Stuur een mail naar:
aanmelden@vgnkleio.nl.

Dagelijks bestuur VGN

Marjan de Groot-Reuvekamp,
voorzitter
Rogier Spanjers, vicevoorzitter
Linda van Beek, secretaris
Kees van de Sande,
penningmeester
Pim Renou, communicatie

Algemeen bestuur VGN

Gerard Rozing, *cie. vmbo*
Emiel van der Hart, *cie. havo/vwo*
Pim van der Helm, *cie. pabo*
Hanneke Tuithof,
cie. lerarenopleidingen
Mariëlle van de Straat,
cie. didactiek en activiteiten
Kris van de Heijkant,
cie. wereldgeschiedenis

Berichten voor het VGN-bestuur
kunt u sturen naar:
contact@vgnkleio.nl.

Atomisering

Het algoritme van YouTube toverde een interview van Ischa Meijer met D66-oprichter Hans van Mierlo op mijn scherm. Juist omdat ik dit soort vileine scherpzinnigheid op de hedendaagse televisie mis, bekeek ik het met veel genoegen. Het is iets voor in de klas.

Wat Van Mierlo zei is anno 2022 misschien nog wel een belangrijkere constatering dan toen, zo'n dertig jaar geleden. Hij zei: 'Als de verbanden die tot nu toe onze maatschappij bij elkaar hebben gehouden wegvallen, dan moet je in een democratie zoeken naar zo direct mogelijke verbanden tussen degenen die gezag uitoefenen en de mensen zelf. Als je dat niet doet zal die burgerij zich langzamerhand afkeren van de politiek.' Hij kreeg gelijk. Die zoektocht naar verbanden mislukte en we constateren nu dat de gezaghebbers het contact met 'de mensen zelf' zijn kwijtgeraakt en dus keert men de politiek de rug toe. En: het is ieder voor zich.

'Iedereen is waarheidszoeker, daar heb je geen wetenschappers, journalisten of politici voor nodig'

De ontzuiling waar Van Mierlo het over heeft, is een bevrijdingsproces geweest dat tot in onze dagen nagalmt. Steeds minder hoeven we ons te verantwoorden voor wie we zijn – in een ontzuilde, geïndividualiseerde samenleving kan iedereen zichzelf zijn en dat is een groot goed. De lhbtqia+-leerlingen bij mij op school zijn daar het springlevende voorbeeld van.

Maar individualisering kan ook doorslaan. De Franse techniekfilosoof Éric Sadin constateert in *Het tijdperk van de ik-tiran* (2021) dat een 'cultus van de persoonlijkheid' is ontstaan. Steeds meer mensen hebben zich teruggetrokken in het comfort van het privé domein met steeds minder oog voor anderen. Online platformen gaven die egoïstische gelijkhebbertij nog eens een flinke duw in de rug. Iedereen is waarheidszoeker, daar heb je geen wetenschappers, journalisten of politici voor nodig.

Dit proces van 'atomisering' is niet zonder gevaar. Hannah Arendt waarschuwde in *The Origins of Totalitarianism* al: 'Sociale atomisering (...) ging vooraf aan de massabeweging. Het hoofdkenmerk van de massamens is niet brutaliteit en achterlijkheid, maar zijn isolement en gebrek aan normale sociale relaties.' Er ontstaat een collectief van geïsoleerd geraakte individuen, zonder echte onderlinge solidariteit.

Ik denk dat het belangrijk is dat we onze leerlingen de veelzijdigheid van die individualisering tonen. Dat het geweldig is dat je kunt zijn wie je wilt zijn, maar dat de vrijheid van het individu niet betekent dat het geen onderdeel van een collectief is. Dat we naar elkaar moeten luisteren, dat we elkaar moeten blijven treffen, spreken en inspireren om die 'normale sociale relaties' te herstellen. ■

Jelte Posthumus woont in Groningen en is daar docent geschiedenis op het Willem Lodewijk Gymnasium. Hij schrijft al jaren over het onderwijs. Daarnaast is hij radiopresentator voor *Glasnost*, een Gronings radioprogramma over kunst en cultuur. Ook is hij muzikant en filmfiefhebber.

TEYLERS

MUSEUM · VAN · DE · VERWONDERING

●

**DE VIJF SLEUTELS
TOT DE VERLICHTING:**

ONDERZOEK DE IDEALEN
VAN VROEGER EN WERK AAN
DE IDEALEN VAN NU

GESCHIEDENIS
EN BURGERSCHAP IN
PIETER TEYLERS HUIS

ONDERWIJSPROGRAMMA
VOOR BOVENBOUW
HAVO/VWO

🔑 🔑 🔑 🔑 🔑

TEYLERSMUSEUM.NL

Top 40 van de Gouden Eeuw

Wetenschappers aan de Universiteit Leiden hebben de afgelopen vier jaar de Nederlandse Liederbank doorzocht om de populairste melodieën van de Gouden Eeuw te traceren. De *Top 40 van de Gouden Eeuw* is een bloemlezing van 52 liedjes uit deze periode, met toelichting van de teksten en woordverklaringen. Ze gaan over van alles: geloof, liefde, politiek.

Aliud Records heeft 42 liederen opgenomen, gezongen door Margot Kalse en anderen, begeleid door Earl Christy op luit en Ilil Danin op het virginaal. De cd is uitgebracht onder de titel *Top of the Pops, Dutch Golden Age Edition*. Voor wie meer wil weten, is er ook de website top40vande-goudeneeuw.nl.

Histocrypto

Deze afbeeldingen zijn cryptische aanwijzingen. Welk historisch begrip zoeken we? Stuur het antwoord voor 30 november naar redactie@vgnkleio.nl. Vergeet niet uw adres erbij te vermelden.

Het antwoord op de histocrypto uit *Kleio 5* was: De Falklandoorlog. De winnaar is Frans Schleijsen uit Utrecht. Gefeliciteerd met de boekenbon van 20 euro!

KABOUTER GOEDERAAD

Meng uw brandstof, en doe het zóó:

Gebruik uw anthraciet niet enkel, als uw leverancier U ook coques, essnoeljes, eiesbriketten of bruinkoolbriketten leveren moest. Maar zorg er dan voor, dat alle stukken ongeveer even groot zijn. Alleen coques moet wat kleiner zijn dan uw anthraciet. Brandstoffen mengen voorkomt narigheid en..... het is voordeliger stoken!

Haal meer warmte uit minder kolen!

Lesbrieven Mondiaal Onderwijs

Het Centrum voor Mondiaal Onderwijs (CMO) maakt al decennia lessen over onderwerpen die ons allemaal bezighouden maar die geen vaste plek hebben in het curriculum. Voor het vak geschiedenis biedt CMO zo'n vijftig digitale lesbrieven aan met thema's als 'Adolfs Nieuwste Papegaaï - Censuur onder ANP', 'Kabouter Goede-raad', 'Onze koloniën', '1995 - Screbrenica', '1962 - Cubacrisis', 'Europees erfgoed' en 'Grote sprong naar het Oosten'.

Daarnaast biedt het project *Grenzeloos* zes kant-en-klare digitale lessen-serie voor havo en vwo klas 3 en 4 aan over de actuele thema's gender, klimaat(verandering), ongelijkheid tussen en binnen landen, globalisering, migratie en vluchtelingen & asielzoekers. Elke reeks telt circa tien onderdelen; ieder goed voor twee lessen. Als extraatje biedt CMO ook een kalender aan. Deze is gevuld met dagen die een reden geven om er in de klas aandacht aan te besteden. Bij elke kalenderdag staat een korte uitleg en een link naar een les uit de lessenbank. Zie www.cmo.nl.

Boven: Advertentie van 'Kabouter Goederaad' in *De Residentiebode* van 20 januari 1943. Bron: Delpher.

De Asante-vorst uit Ghana (de Asantehene) schonk deze pijp van massief goud in 1837 aan koning Willem I. Bron: Tropenmuseum.

Koloniale erfenis in het Tropenmuseum

Het Tropenmuseum heeft een nieuwe, vaste tentoonstelling met de titel *Onze koloniale erfenis*. Over hoe het koloniale verleden de wereld van nu mede heeft gevormd, en hoe mensen kolonialisme doorstonden. *Onze koloniale erfenis* beslaat de hele eerste verdieping van het Tropenmuseum. Te zien zijn objecten, fotografie, schilderkunst, moderne beeldende kunst en kunst in opdracht. Bij het programma zijn gratis online lessen ontwikkeld. Dit lesmateriaal is beschikbaar via het onderwijsplatform LessonUp. Ook is er voor scholen een gratis luisterroute te downloaden die de leerlingen van het Tropenmuseum naar het Slavernijmonument in het Oosterpark begeleidt.

Vrije Friezen

Tot en met 9 januari 2023 presenteert het Fries Museum *Vrijheid, Vetes & Vagevuur: de middeleeuwen in het Noorden*. De tentoonstelling toont nieuwe wetenschappelijke inzichten over de samenleving van het Noorden in de volle en late middeleeuwen. Het Friesland van toen (Tota Frisia) strekte zich uit van de huidige provincie Friesland tot aan de Wezer in het Duitse Ostfriesland. In tegenstelling tot elders in Europa bestuurden de Friezen zichzelf, kozen ze hun eigen rechters, hadden ze een eigen taal en een eigen kenmerkende kledingstijl. Aan de hand van de rijke archeologische collectie middeleeuwse voorwerpen van het Fries Museum, aangevuld met (inter)nationale bruiklenen, komt de eigenzinnige, verdwenen wereld van Friesland tussen 1067-1567 tot leven.

Reconstructie van Rinsumageest in circa 1340 door Ulco Glimmerveen. Bron: Fries Museum.

Het volgende nummer van Kleio verschijnt op 14 december

Michiel de Ruyter de laan uit?

Er is een Michiel de Ruyterweg, een Michiel de Ruyterstraat en zelfs een Michiel de Ruytertunnel. Zo maken onze helden nog altijd deel uit van de wereld om ons heen. Echter, die kijk op de wereld verandert continu. Niet in de laatste plaats door mensen met een andere achtergrond, andere ervaringen, een ander perspectief. Juist in de klas heb je daar mee te maken, en al helemaal bij het vak geschiedenis. Immers, geschiedenis is geen vaststaand verhaal. Het is een construct van het verleden waar je vraagtekens bij kunt zetten. En dat betekent dat er in de klas ruimte is voor twijfel, onderzoek en discussie.

Precies dat is wat Blink, een van de meest oorspronkelijke, educatieve uitgeverijen van Nederland, in het

klaslokaal wil brengen. Door de docent met de klas verbanden te laten leggen tussen het verleden en de wereld om hen heen. En in te spelen op de belevingswereld van leerlingen. Daardoor gaan ze het nut van geschiedenis zien en vooral: hoe actueel (en nuttig!) het vak eigenlijk is.

De lesmethoden van Blink zijn gebaseerd op de nieuwste wetenschappelijke inzichten, maar ook op de kennis, kunde en praktijkervaring van de docenten zelf. Van jou dus. En dat blijven we doen.

Meer weten? Scan de QR-code of ga naar blink.nl/vo

Ontdek de wereld.

Blink